

POLGÁROK EGY SVÁB FALUBAN

A két világháború közötti Németbóly társadalmának
alapvonásai

KOVÁCS KATALIN

Mindazoknak köszönettel tartozom, akik bizalmukkal megtiszteltek, elmondták élményeiket, emlékeiket; leveleket, naplókat, feljegyzéseket bocsátottak rendelkezésemre. Külön is köszönetet mondok azoknak, akik évek óta munkatársaim, elsősorban Fűrész Józsefnek. Hálával tartozom Abai Ferencnek és feleségének, Bárdos Jánosnak és nejének, özv. Mihályi Istvánné-
nak és népes családjának, nemcsak az általuk nyújtott számtalan információért, hanem azért a melegségért, amely igen sokszor segített át nehéz pillanatokon. Kutatótársaim közül Váradi Mónika Máriának mondok mindenekelőtt köszönetet, aki nemcsak mély átérzéssel készített interjúival, hanem Németh Béla könyvének fordításával is segítségemre volt. A vizsgálat egyik szakaszát Hadas Miklóssal közösen folytattuk. Az általa készített tanulmány, amely a Bourdieu-féle fogalomrendszer keretébe vonva értelmezi a bólyi társadalmat, igen erős ösztönző hatással volt rám e munka megírásában. Mindazonáltal fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy jelen tanulmány a levéltári adatok rendszeres feldolgozása nélkül született. E dokumentumok áttekintését sürgős feladatomnak tekintem.

Bevezetés

Nincsenek a társadalmi szerveződésnek olyan mikro- vagy makrorégiói, amelyekhez egyedi, csak rájuk jellemző vonások ne volnának köthetők — ezek teszik e tereket meghatározhatóvá. A két világháború közötti bólyi társadalmi rendnek azonban olyan aurája volt, amely majd fél évszázad múltán is érzékelhető, sőt, olyan tényező, amely hat, működik — jóllehet lényegesen kisebb hatásfokkal — a mai bólyi társadalomban is. Őslakosok és bevándoroltak egyaránt tudatában vannak annak, hogy életük egy "külön világban" zajlik, s e világot a bólyiak definiálják, mindenekelőtt azok, akik részesei lehettek, *élhették* a múlt század végén kialakuló keretek közötti bólyi életet, amely legfontosabb vonásait tekintve nem változott meg 1945-ig. 1945 után az addig etnikai és vallási összetételét tekintve gyakorlatilag homogén közösséget — tudniillik a lakosság túlnyomó többsége német nemzetiségű és katolikus vallású volt¹ —, megbontották a csoportosan beköltöző magyar agrárproletárok², valamint az ide telepített felvidéki magyarok, és az 1948-49-től kibontakozó új rendszer alapján tette lehetetlenné a régi keretek működését mély, lényegbevágó eltéréseiből következően. A két világháború közötti bólyi társadalom ugyanis családi és lokális autonómiára törekvő *polgári társadalom* volt.

Polgári társadalom volt bár, de nem függetlenül attól a közegetől, amelyben létezett: a polgarosodó *vidéki* Magyarországon, egy különös délvidéki, soknemzetiségű mezőváros, Mohács körzetében, és nem sokkal nagyobb távolságra Pécestől, a megyeközponttól. E városok közötti

pozíciójából adódóan, s mert környezetéhez képest 3.000 fő körüli lakosságával³ népes településnek volt mondható, továbbá uradalmi székhely volt és mindebből adódóan természetesen önálló jegyzőség; e tényezők együtt jelöltek ki Németbóly számára egy, a városokéhoz nem mérhető, mégis határozott központi hely funkciót. E gazdaságföldrajzi pozíciójának is köszönhető, hogy a 19. század végére igen jelentős számú és erejű iparos társadalom alakulhatott ki a nagyközségben, a helyi polgári társadalom egyik fő pilléréként.

A németbólyiak lokális közössége

Amikor *magáról a lokális közösségről* beszélünk, nem érthetünk ide mindenkit azok közül, akiknek lakóhelye a huszas, harmincas években Németbóly volt, csak azokat, akiket áthatott a *közös származás* tudata és a hajdani nincstelenségben való osztozás, a *telepessors közössége*. A bólyi svábok méltóságérzetének két igen fontos összetevője táplálkozik idegen és nincstelen múltjukból: az egyik egy sajátos *self-made-man ideológia* és az ennek megfeleltethető *egyenlőségeszmény*, melynek értelmében bármely nincstelen előtt nyitva áll az örömök kertje, ha a kulcsot, mely a kaput nyitja, a kezében tartja. A másik — ezzel összefüggő, az egyenlőségeszménynek más hangsúlyú megfogalmazása —, hogy mindazok, akik kívülmaradtak az örömök kertjén, lehet, hogy érdemtelenek is egyben, hisz a bentlévők élő bizonyítékai annak, hogy a kaput ki lehet nyitni.

Mi ez a kulcs? Mindenekelőtt a *szorgalom*, az olyan *életvitel*, amelynek központjában a munka áll; annyi, amennyit csak erejével bír az ember, és oly módon elvégezve, amilyen jól, szépen, rendszeren, pontosan stb. csak kitelik tőle. Ugyanilyen fontossága van a megtermelt javak védelmének, a *takarékosságnak* és általában a *mértékletességnek*, vagyis a fogyasztás szigorú szabályozásának. Aki olyan életvitel kialakítására kényszerül vagy szánja önkéntesen magát, amelynek központjában a fenti értékek szerepelnek, annak rendkívül fontos a *békesség*, azon nyugodt körülmények, amelyek lehetővé teszik a megfeszített munkára való koncentrációt, és nem borítják fel az aszketikus életrendet. Talán ez a magyarázata annak a *lojalitásnak*, ami az ilyen életvitelű egyének vagy csoportok viszonyát jellemzi azokhoz a felsőbbbségekhez — legyen bár szó égi vagy földi hatalmakról —, amelyeknek e létfeltételek megteremtését tulajdonítják. A felsőbbbségek iránt érzett lojalitás, s hogy ugyanez elvárásként nyilvánult meg a társadalmi állásuk tekintetében alattuk állókkal szemben is, más-más irányokban ugyan, de mind az *alázat* mind az *öntudat* érzetének hangsúlyt adott. Ennek is része lehetett abban, hogy az egyenlőtlen-ségeket jól tűrte a németbólyi társadalom. Ugyanakkor az aszketikus életrendet vállalatokat teljesítményük, önmaguk és a hozzájuk hasonló életvitelűek közösségének gyarapodása, eredményessége *méltóságérzettel, önbecsüléssel* töltötte el.

Ezek voltak annak a méltán *polgárinak nevezhető ethosznak* a legfontosabb összetevői, amely a németbólyi sváb telepések (származási) közösségét jellemezte, lényegében függetlenül attól, hogy a telepítésük óta eltelt másfél-két évszázadban milyen differenciálódási folyamatok hatottak köreikben.

A bólyiak lokális (származási) közössége a kívülmaradókkal szemben, hozzájuk képest mérte magát. Ilyenek voltak azok, akik, bár egy faluban éltek velük, de nem tartoztak a származási csoporthoz, így az ún. „intelligencia” beszármazott tagjai, elsősorban zsidó családok és a her-

cegi uradalom tisztviselői, sőt maga a hercegi család is, valamint azok a szolgálónépek, akik uradalmi cselédként vagy parasztgazdaságok szolgálaként, esetleg házi cselédként állottak a módosabbak szolgálatában. Ők túlnyomórészt a környező falvakból jöttek, és sokan közülük magyar vagy sokac nemzetiségűek voltak.

A németbolyiak ugyanakkor elhatárolták magukat más lokális közösségektől, amelyekhez képest kiválóbaknak tartották önmagukat, azt a helyi közösséget, amelyben számos szorgalmas, hatékony, ezért módos család élt. Büszkéek voltak a pallérozottság és a továbbhaladás garanciáit biztosító szervezetekre (Kaszinó, Zárda, Katolikus Legényegylet, Ifjúsági Egylet), a fejlett infrastruktúrára, a reprezentatív építményekre, amelyek a község egyszerű polgárainak szolgáltak lakóhelyül stb.

A szegény rétegeket munkaerőként foglalkoztató, eredményesen működő gazdaságok és üzemek széles paraszt és iparos középréteg számára biztosítottak gazdasági autonómiát. Emellett a társas érintkezés rétegenként elkülönülő autonóm szervezetekben zajlott, és a polgárok kiegyensúlyozott képviseletet kaptak a helyi önkormányzatban is. A háromévenként változó, kerületenként két-két választott előljárából álló képviselőtestületben ugyanannyi parasztember ült mint iparos, egyik ciklusban paraszt volt a bíró s iparos a helyettese, a másikban fordítva. S bár előfordult, hogy a modell nem a szokott módon működött, ez mindenképpen a szabályt erősítő kivételnek számított.⁴

A gazdálkodással és a társas érintkezésekkel kapcsolatos intézmények rendszere kisebb részben a németbolyiak által szerveződött, nagyobb részben megszervezték számukra, s a "felülről" kezdeményező túlnyomórészt a katolikus egyház helyi képviselői voltak. Így a majd fél évszázadig plébánosként működő, 1887-ben elhalálozott Kubinyi Elek ösztönzésére alakult meg a Katolikus Magyar Népművelési Egylet, hogy a magyar nyelvű nevelés ügyét előmozdítsa. Az 1873-ban életre hívott „Német-bolyi Kölcsönös Segélyező Egylet” azonban „alulról jövő kezdeményezésként” született, amint az 1881-ben felszerelt telegráf is.⁵ A tejszövetkezet „jelentőségét nem fogták fel Német-Bolyban” rögtön azután, hogy életre hívásukat a megye 1894-95-ben kezdeményezte, de azért „1896-ban megalakult végre és 1895-ben már 106 taggal, 258 részvényessel működött”.⁶

Bizonyára segített megértetni a gazdákkal e szövetkezet hasznát az 1890 óta működő Ifjúsági Egylet, amely az egy évvel korábban, papi kezdeményezésre létrejött Római Katolikus Legényegylet mintájára, de ezúttal paraszti kezdeményezésre, az országban elsőként alakult meg, a paraszti ifjak szórakozását és művelődését előmozdítandó. Ugyanebben az évben jött létre a Római Katolikus Olvasóegylet, a felnőtt, házas parasztok társas köre és 1910-ben a Római Katolikus Iparoskör, amely a Legényegylettel volt hasonló szervezeti viszonyban, mint az Olvasókör az Ifjúsági Egylettel. (Közös épület, a fiatalok együletének támogatása a pártoló tagság révén, akikből a választmány tagjai kikerültek, valamint az általuk titkosan megszavazott világi elnök is.)

Mindezen szervezetek — a bálaktól és színi előadásoktól eltekintve — a két legnépesebb foglalkozási csoport alapján és életkoruk szerint két-két csoportra oszlott férfiak társas kapcsolatainak színterei voltak. Ugyancsak a férfiak köreiben működtek — föltehetően mióta szőlőtermelés volt Bolyon —, és működnek napjainkig az ún. „pincetársaságok”, amelyek általában 6-8 azonos évben született, tehát az iskolából együtt kimaradó és a sorozásra is együtt induló „rekrutából” álltak. A társaság tagjai hetente egyszer kimentek valamelyik szőlődombi pin-

cébe, ott megvacsoráztak, beszélgettek, kártyáztak, énekeltek és iszogattak. Voltak olyanok, akiknek több pincetársaságuk is volt, de pl. a Községi Képviselőtestület mindig pincetársaságot is képezett egyben. Ez utóbbitól eltekintve a pincetársaságok *baráti körökként* működtek, és bár az elsőszámú szempont alakulásuk alkalmával a születési év volt, a rekruták közül iparosok az iparosokkal, parasztok a parasztokkal verődtek inkább össze, ez a szempont azonban közel sem volt olyan szigorúan kizárólagos mint pl. az egyleteknél.

A férfiak spontán szerveződésű társas köreinél maradvá: fiatal diákok alapították 1935-ben az ETE, vagyis az Erzsébet Torna Egyesület nevű sportkört, amelynek az volt a célja, hogy „az Erzsébet utcai fiúkat sportemberekké nevelje”. 1939-ben már 30 fő tartozott az egyesületbe, mikoris az elmaradt olimpia helyett megrendezték a németbólyi Olimpiádeszt négy csapat: a Legényegylet, az Ifjúsági Egylet, a Diákok és az ETE részvételével.

A leányokat oktató és szabadidejüket megszervező *apácák* voltak *legkevesbé* tekintettel a gyerekek származására. (Ők 1882-ben foglalták el az az évben felszentelt zárdát.) A cseléd-, paraszt- vagy iparosszülöktől származó leánykák egészen apró koruktól felserdülésük lezárulásáig különböző „társaságokba” voltak osztva, s mindegyik „társaságnak” más-más színű szalag volt a „jelvénye”.⁷ Az irgalmas rendhez tartozó nővérek igyekeztek a leányok szabadidejét teljes egészében lefoglalni, s ebből nem kevés konfliktus származott, főleg azért, mert a serdültebbeket még az egyletekbe sem igen engedték el, amikor pedig az ott játszott színdarabokhoz feltétlenül szükség lett volna rájuk. (Akadtak lányok, akik ezért hagyták ott a zárdát. Kimaradásuk a falu közvéleményében nem támasztott erkölcsi kételyeket velük szemben, ami azt mutatja, hogy a zárdát inkább a leányok „egyleteként” fogták fel, mint az erkölcsi tisztaságukat garantáló intézményként.)

Egyedül a férjes asszonyok maradtak ki a társadalmi szervezések és szerveződések bólyi rendszereiből: a háziasszonyok a fenti intézmények tagságát toborzó egyik szempont (nem. életkor, foglalkozás) szerint sem alakítottak önálló szervezeteket. Maradt számukra a templom, az utcai beszélgetések a kispadokon, vagy a tél-esti kötögetések szomszédok és leánykori barátnők társaságában.

A szolgák, a cselédek és az „urak” nagyobb része nem tartozott a németbólyiak származási közösségéhez. (Ha igen, akkor a fenti szervezetek valamelyikének, esetleg közülük többnek is tagjai voltak.) Az „urak” a Kaszinóban keresték egymás társaságát, a szolgák és cselédek a községi kocsmában tartottak bált évente egyszer.

A közös származás tudatán kívül az együvé tartozás érzése erősödhetett meg a bólyiakban, valahányszor zászlóikkal felvonultak az ifjúság szervezetei, ami minden hónap első vasárnapján megtörtént a nagymise alkalmából, valamint egyházi, nemzeti és „feljebbvalói” ünnepeken, gyásznapokon. (Főleg a hercegi család ünnepein.) De most nézzük az *elkülönülések* és az *oda-tartozások* szimbolikus jegyeit, s ami ezen jelek mögött meghúzódott: a németbólyi társadalom két világháború közötti szerkezetét.

Az iparos polgárság

A céhek végleges felszámolását célzó 1884. évi törvény Németbólyban három céhet érintett: a szabók, a fa- és építőmunkások, valamint a molnárok és pékek tömörüléseit.⁸ Feloszlásuk után az 1886-ban megalakult Ipartestület vette át a kisipart szervező, még inkább az azt ellenőrző funkciókat, intézte az iparendelvények kiadását, egyes szakmákban a mestervizsgák lebonyolítását, a tanoncoktatást stb.

Az Ipartestület iratanyagának feldolgozása jelenleg még folyamatban van,⁹ ezért most kénytelenek vagyunk a népszámlálási adatok segítségével tájékozódni az iparosság arányáról és belső megosztottságáról.

Eszerint 1910 és 1930 között alig változott az iparban dolgozó keresők száma: 527 fő volt az előbbi és 530 fő az utóbbi időpontban. 1930-nál maradv: ha eltekintünk a női keresőktől, és csak a (nem házi és nem vándor) iparban dolgozó férfiak számát viszonyítjuk az összes férfi keresőhöz, azt láthatjuk, hogy a férfiak 45 %-a volt ipari kereső, ami — lévén Németbóly 1930-ban s ma is falusi település —, igen magas arálynak tartható. Az összemérhetőség kedvéért a korabeli Baranya megye jelentősebb, központi szerepkörű falusi településeiről és Mohácrról gyűjtöttem ki néhány, a foglalkozás-szerkezetre vonatkozó mutatót. Az 1. táblázat adatai azt bizonyítják, hogy valóban kiugróan magas volt az ipari kereső férfiak aránya a többi községhez képest, s ugyanakkor a 221 iparvállalat között viszonylag alacsony volt a segédszemélyzet nélküli műhelyek hányada (102 üzem, 46,2 %), tehát — ami ennek a másik oldala —, nem volt kevés a legalábbis "nagyobbacska" üzem.

I. TÁBLÁZAT

Néhány mutató Baranya megye központi szerepkörű falusi települései és Mohács foglalkoztatási viszonyairól az 1930. évi népszámlálás alapján

Települések	Mezőgazdasági	Ipari	Önállóak az ipari keresők %-ában	Segédek	Összes segéd- személyzet	A segéd nélküli iparvállalatok az iparvállalatok %-ában
	kereső férfiak a kereső férfiak %-ában			%-ban, ha az önállóak = 100%		
Mágocs	67,3	19,8	46,7	89,5	113,7	62,1
Sásd	19,9	38,1	37,9	93,8	164,2	37,9
Dunaszekcső	74,4	15,7	48,6	83,5	105,7	59,0
Pécsvárad	45,3	31,3	37,3	128,1	167,8	58,6
Beremend	57,9	31,4	31,4	185,7	218,7	64,3
Vajszló	48,7	29,8	41,4	89,3	143,3	51,2
Sellye	44,2	32,8	39,2	114,0	155,3	50,4
Szentlőrinc	44,8	13,9	39,6	102,7	152,7	56,1
Siklós	31,8	32,5	45,6	84,2	119,5	68,4
Mohács	46,8	23,4	30,8	168,6	223,7	53,5
Németbóly	38,3	44,9	38,5	125,0	159,8	46,2

Forrás: Népszámlálás, 1930.

Ami a németbólyi iparosság szakma szerinti megoszlását illeti, már az 1910-es adatok is jól dokumentálják három szakma képviselőinek koncentrációját, nevezetesen az asztalosiparosokét, a fonó- és kötőiparosokét és az építőiparosokét. Az előbbi táblázatban szereplő települések közül már csak a „versenyársakat” megtartva, az alábbi táblázat néhány szakma reprezentációját mutatja.

2. TÁBLÁZAT

Az ipari keresők megoszlása néhány szakma szerint 1910-ben

	vas és fém- ipar			gépi- és hajógyártás	asztalos	fonó- és szövőipar	ruházati ipar			építőipar				Melléke- sen iparos	
	kovács	lakatos	egyéb				szabó	cipész és csizmadia	egyéb	kőműves	ács	egyéb	szálloda, vendéglő	férfi	nő
Dunaszekcső	20	8	10	8	16	23	26	18	21	71	11	6	14	13	7
Pécsvárad	13	25	3	14	14	7	24	34	34	63	6	29	17	17	10
Beremend	10	2	5	12	6	2	11	10	14	36	13	6	16	24	10
Sellye	9	2	5	12	6	2	11	10	14	36	13	6	16	24	10
Siklós	29	23	21	37	53	26	113	93	96	109	22	40	87	27	31
Mohács	48	38	37	96	61	258	179	186	189	140	13	72	139	59	129
Németbóly	12	19	9	15	70	130	36	24	33	77	19	37	17	16	34

Forrás: Népszámlálás, 1910.

A számok jól tükrözik, hogy mely településeken volt jelen a városi vagy városias ízlésű polgárság 1910-ben, mert az ő igényeik éltették a ruházati iparban működőket éppúgy, mint az építőipari szakmákban dolgozókat. Siklós és Mohács után Németbólyban volt a legtöbb szabó és kőműves, akik közül az utóbbiak nemcsak helyi, hanem környékbeli módos polgárok megrendelésére is dolgoztak. (Schlinghoffer István kőműves mester pl. 104 házat épített Németbólyon — többek között a községházát — és 42 épületet vidéken.¹⁰)

*Az iparostársadalom belső tagolódása;
az összetartozás és az elkülönülés intézményei és szimbólumai*

Az iparból élők „vagyonosság” szerinti megoszlása a másutt megszokott képet mutatta Németbólyban: az iparosság túlnyomó többségét a segédek és a segédzemélyzet nélkül dolgozó önálló mesterek tették ki, s e többség számára „iparkodásuk” csak szerény jövedelmet biztosított. Múltjuk is szegényes volt, hiszen az ipari foglalkoztatottak oly nagyarányú jelenlétének csak egyik összetevője volt a település bevezetőben említett központi hely funkciója. A másik feltétel egy széles, iparossá lenni kész réteg jelenléte volt, amely a szegény, a paraszti létfeltételeknek eleve híján lévő, és az osztatlan öröklés rendszere folytán a parasztságból kiszorulóknak közül rekrutálódott. 1878-ban 104 12/100, átlagosan 32 k. holdas birtokot jelöltek ki, amelyek 105 birtokos polgár tulajdonába kerültek. Ugyanakkor az ún. „Kleinhäuslerék” vagyis a földtulajdonosi polgárjogokkal nem rendelkező „kisházások” csoportjába 157 családfő tartozott.

Rajtuk kívül még az uradalmi cselédség soraiból is kerültek ki olyanok, akik vagy parasztnaknál alkalmazottként, vagy iparosként keresték meg kenyerüket.¹¹

Az iparosok nagyobb része tehát szegénysorból indult, s akik parasztsaládból származtak, azokat is ez a sors fenyegette. Annak, hogy kinek-kinek — a módosabbak köreiből is — a saját pályafutása alatt, vagy — a szerencsésebbeknél — édesapjuk, nagypapjuk idejében a szegénység talajáról indult karrierje, igen nagy jelentősége volt. A szorgalmas munkájukkal magukat felverekedő elődökről szóló „szép történetek” táplálták egyrészt a telepese közösségben amúgy is életerős self-made-man ideológiát, másrészt kifejezték az összetartozást, a múlt, a származás közösségét, és ezáltal *legitimáló funkciót* is betöltöttek. Mintegy igazolásképpen szolgáltak a vagyonok — így a vagyonosok — születéséhez. Az igazán nagy kiugrások magyarázatához azonban a közösség tapasztalata szerint kevésnek bizonyultak a kispolgári, aszketikus életvitel központi értékei, a szorgalom és a takarékoság imperatívuszainak való megfelelés. Ez magyarázza annak a „kincsmondának” helyi előfordulását is, amely szerint a legnagyobb üzem, a Fűrész Testvérek Cég alapítói meggazdagodásukat annak köszönhetnék, hogy a ház udvarán, amelyet az első gyapjúfonó ős 1871-ben megvett egy fazekas mestertől, egy tele korsó kincset találtak.

A kincsről a 86. életében járó unoka természetesen nem tud, ő a cég fejlődésének magyarázatát egészen más indítékokban véli megtalálni, így a kezdeti időszakra vonatkozóan abban az *induló tőkében*, amelyet a *becsületes munkájával bizalmat kivívott* nagypapa hitelként kapott egy helyi zsidó családtól.¹² Ez tette lehetővé a készletezést, a szezonban felszökő gyapjúáraktól való szabadulást. A jólmenő üzem stabilizálását és továbbfejlődését a két fiú — ők a Fűrész testvérek — „megfelelő” *házasságkötései* is szolgálták. (Ezek a házasságok a századforduló táján kötöttek.) Mindketten jómódú parasztlányokat vettek el, és így jártak el a módos iparos ifjak a legtöbb hasonló helyzetű családban is. *Az okos befektetés* (az első világháború idején áruba és földbe, majd gyapjúba investált pénz), *az ügyesség és vállalkozó szellem*,¹³ majd a *racionális üzletvezetés, az üzem folyamatos fejlesztése és modernizálása, a piacok és a nyersanyagszolgáltató körzetek kiépítése*,¹⁴ amely a harmincas évek elejére következett be — *ezek voltak a felfutás legfontosabb tényezői*. Az első két generáció feltörekvő tagjai esetében (az 1871-ben cégalapító nagypapa szülei cselédemberek voltak a hercegi pusztán, Békáson), a szorgalmas, kiegyensúlyozott, megbízható, mértékletes, takarékos, becsületes, egyszóval *puritán életvitelnek* is döntő fontossága volt. A következő generációhoz tartozók számára, akik már nem a kispolgári pozíciók alacsonyabb vagy magasabb grádusai felé törekedtek, hanem egy tágabb világban, *a már elnyert gazdasági pozícióik talaján* kívánták az ezeknek megfeleltethető *társadalmi rangot megszerezni*, azon rétegek életvitele vált érdekessé, azokat figyelték — s helyi-közzel utánózták —, akiknek társadalmi köreiből bejutni kíváncsiak voltak — ezt nevezi Bourdieu „előlegző szocializációnak”. Nos, a fiatalok számára a puritán életvitel értékcentrumai inkább csak példázatokot jelentettek, s nem öltöttek formát olyan szigorú, föltétlen érvényű és az élet minden területére kiterjedő szabályrendszerben, „forgatókönyvben”, mint az elődök esetében.

Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy a termelő munkára és a megtermelt jövedelmek felhasználására vonatkozó *polgári érték és értékelő rendszer alapjaiban* a németbólyi módos iparosok körében is megmaradt. Az alkalmankénti költekezésnek, pénzszerűsítésnek, „rongyarázásnak” — ahogy a parasztnak ítélték esetenként —, *reprezentációs*, vagyis *szimbolikus jelentősége* volt, s nem tudok olyan esetről, ahol túlmélt volna a kíváncsi határon, s az üzlet,

az üzem érdekei csorbát szenvedtek volna. Ennek a tisztán, vagy legalább tisztábban kapitalista vállalkozó rétegnek az értékrendszerében erősödött meg az üzleti becsület, a korrektség követelménye is. Ugyanennél a pár vállalkozónál dokumentálható legtisztábban a polgári ethosznak egy fontos eleme: a magán- és közérdek szubjektív összeegyeztetése, amely a „kenyéradó” nemcsak felelősségének pozíciójába emeli a tőketulajdonost, aki ily módon nemcsak üzemeért, magáért és családjáért, hanem munkásaiért is felelős, sőt, fizetett adói és adományai révén a szélesebb közösség, a helyiek, mi több: az ország épülését segíti elő. Olyan ember, aki egyszerre istápolja a szegényeket, és gyarapítja vagyonát.¹⁵

S hogy mekkora is volt ez a módos iparos réteg? Ha a cselédlányt tartó, nem „úri” vagy intellektüel családokat (kb. 15 család), a legalább két segédet foglalkoztatókat (kb. 50 mester), a kaszinó iparos tagjairól szóló visszaemlékezéseket (kb. 10 üzemtulajdonos),¹⁶ egymásra vetítjük, akkor kb. 10-12 család esetében mondhatjuk,¹⁷ hogy működtetett üzemük, vagyonuk, fogyasztásuk, a helyi társadalomban kivívott presztízsük és a következő generációra vonatkozó családi stratégiák sajátos kombinációja alapján egy, az iparos társadalom középrétegétől elkülönülő, felső réteghez tartoztak.

Természetesen nem lehet azt mondani, hogy mind az öt kritérium szerint azonos képet mutatnának az ide sorolható családok, a középrétegtől elütő vonások inkább csak tendenciákat fejeznek ki. Ilyen vonásnak kell tekintenünk az önálló üzemet, s hogy ez hozzon annyi profitot, amely lehetővé teszi — a termelés folyamatos és legalább szintentartó biztosítása mellett — a réteghez tartozás reprezentációját. Az iparosság felső rétege nem adott olyan túl sokat arra — vagy legalábbis nem ez volt jellemző —, hogy praktikus igényeit messze meghaladó mutatós, nagy polgárházakat építtessen, amiként a parasztság felső és középső rétege tette. A „házvagyon” az iparos családoknál közvetlen üzleti célokat szolgált vagy tőkebefektetés célzatú volt.¹⁸ Annál nagyobb súlyt fektettek az öltözködésre — a legjobbnak tartott, főként az iparosok számára dolgozó helyi szabókon kívül Mohácson is varrattak ruhát, sőt, a hölgyek Pécsett is. Ugyanez vonatkozott a cipőkre, egyáltalán az öltözködés összhangjára; a színharmoníára és a különböző stílusú kiegészítők illeszkedésére való odafigyelés is a módos iparosokra jellemző fontos elkülönítő tényező volt.¹⁹ A „nagyságos asszonyok”²⁰ frizuráját hetente, kéthetente fodrász ondolálta, aki természetesen házhoz jött. E családok többsége cselédlányt alkalmazott, s a legmódosabbakhoz ezen felül járt még mosónő, akit általában a nagytakarításhoz is elhívtak. Vasárnaponként házhoz szállították a friss péksüteményt — ezt minden család megengedhette, míg a középrétegnél csak némelyek. A férfiak vagy tagjai voltak a Kaszinónak, vagy ettől csak egyéni ízlésük, akaratuk tartotta vissza őket, mert „Kaszinó-tag-képesek” voltak, azaz vagyonos, jó adófizetők, becsületesnek tartott, köztisztelőben álló emberek, akik bármikor megszerezheték (volna) maguknak a két ajánlót. Ugyancsak a férfiak reprezentációs gyakorlatához tartozott, hogy lehetőleg a négy vendéglőben felváltva (a „barátság” fenntartása, vagyis az illem követelményei kedvéért, valamint az üzletek kiegyensúlyozott támogatása végett) fogyasztottak valamit vasárnaponként vagy más ünnepnapokon. Ez a „valami” legtöbbször zónapörköltet jelentett mérsékelt italfogyasztással, amit a vásárnapi pincetársaság, vagy valamilyen más, de nem véletlenszerűen összeálló körben költöttek el.²¹ E réteg pincetársaságai — vagy ha több ilyen volt, akkor az egyik ezek közül — kifejezték a fent említett különállást, és csak a módos iparosság és/vagy az „úriemberek” közé tartozó tagjai voltak.²²

Gyermekeiket az üzem érdekeivel összhangban — képességeik függvényében — felsőfokú

tanintézetekben taníttatták vagy szándékoztak taníttatni. (Legalább két családról tudok, ahol úgymond „kicsúsztak az időből”, és a gyerekeik az új rendszerben már nem tanulhattak tovább.²³) *Tőkeerős vállalkozással, a megszerzhető lehető legmagasabb fokú szaktudással kívánták ezek a polgárok megerősíteni és tovább mélyíteni tevékenységük integrációját a kapitalista nemzetgazdaságba.* Ez volt számukra az első számú szempont, de azért nem volt elhanyagolható az sem, hogy a „nagy társadalom” elismerését kívánják. Ebből következett az a *tudatos asszimilációs törekvés*, amely a családok nyelvhasználatában is megnyilvánult: igyekeztek magyarul (is) beszélni. Fűrészéknél pl. a német nyelv használata, a „fiatalúr” 1936-ban kötött házassága után visszaszorult az idős családtagokkal és a kívülállókkal folytatott beszélgetésekre, s az 1936-ban, 38-ban, illetve 42-ben született gyerekek azon kevés németbolyiak közé tartoznak, akik valóban magyar anyanyelvűeknek mondhatók. Másutt — s ez volt a gyakoribb — a gyerekek az édesanyjukkal s a nagyszülőkkel németül, az édesapjukkal *főleg* magyarul beszéltek. Ez nemcsak a családfő nemzeti érzelmeit fejezte ki, hanem — hiszen ő volt az, akihez az üzlet tulajdonosaként a nagy társadalommal való kapcsolattartás kötődött —, a családi, intim szféra, az „asszonyok nyelve”, s a munka, az érvényesülés, a pénzkereset nyelvhasználatban is elkülönülő, a férfiak számára otthonos világának szembenállását.

Fontosnak tartom hangsúlyozni a nyelvhasználat „deklaratív” jellegét, azt, hogy az „emancipáció”, a kapitalista nemzetgazdaságba való bekapcsolódás és az ennek megfelelő társadalmi megbecsültség, a helyi korlátokon való fölemelkedés többé-kevésbé *tudatos szándékát* fejezte ki. A nyelv jelrendszer mivolta tehát megkétszereződött e feltörekvő réteg számára, de mert a „nyelv választásnak” szimbolikus és nem praktikus jelentősége volt, még az iparosság e legfelső rétege is elsősorban a „fórumokon” beszélt magyarul, nem „fórum”-szituációban főként a német nyelvet használta.

Kevés kivételtől eltekintve, a családi élet és a műhely nyelve a német volt, annál is inkább, mert az asszonyok és az inasok, segédek zömmel németül beszéltek. Nem tudok olyan üzemtulajdonosról, aki — mint Fűrész József — az üzemben is magyarul beszélt volna, de még nála is, abban az üzleti könyvben, amelybe napi bejegyzéseket írtak, és nem a hatóságok számára vezették,²⁴ keveredik a magyar és a német nyelv, ahogy Schlinghoffer Miklós építőmester feljegyzéseiben is.

Ráadásul egyéni hajlamok, képességek, alapvető személyiségvonások is befolyásolták a nyelvhasználatot, nemcsak az imént említett, szociológiai jellegű tények. Fűrész József unokaöccse például alig-alig bírta a magyar nyelvet, holott a két unokafivér társtulajdonosként vitte tovább a céget.²⁵

Igaz: házasságkötéseikben is más stratégiát követtek az unokafivérek: Viktor — aki a háború után a keresztnévét is magyarosította „Győzőre” —, az édesapja példáját követte, és az egyik legmódosabb parasztcsalád lányát vette feleségül. Fűrész József ezzel szemben nem élt az alkalmalmmal, amely pedig kínálkozott neki, hiszen nem az egyik, hanem a leggazdagabb parasztlány nagyanyja járt édesapjánál, hogy a két fiatal egymásra találását elősegítse, s az apa boldogan adta volna áldását a frigyre.²⁶ Ehelyett ő előbb egy módos mohácsi szabó lányának udvarolt, majd végül a tanító kisasszonyt vette feleségül.²⁷

Nagyon nehéz megbízható adatokat gyűjteni a járatott újságokról, egyáltalán a könyvekről, az olvasásról. Az a benyomásom, hogy az iparosságnak még ez a legfelső rétege is legfeljebb

egy napilapot és egy képeslapot járatott (általában a Dunántúlt és a Tolnai Világlapját), ezen kívül német nyelvű kalendáriumok, s 30-40 könyv — magyar és német nyelvűek vegyesen — volt általában egy-egy házban, igaz, hogy a leányok pl. sűrűn olvasták a zárdai könyvtár könyveit, s az egyleteknek is voltak könyvtáraik. Ami a Dlusztus családban dívott, az mindenképpen példa nélkül állott a községben. Egyedül ebben a családban tettek említést arról, hogy sok könyv volt otthon és az olvasás minden családtagra jellemző, közös szenvedély volt. Ezek után az sem tekinthető véletlennek, hogy az öt gyermek közül egy leány nem tanult csak tovább, s hogy a három fiúgyerek felsőfokú végzettséget szerzett.²⁸

Dlusztusék nem tartoztak az iparosság eddig tárgyalt módos, kapitalizálódó rétegébe, éppen az ide sorolhatókétól eltérő mentalitásuk következtében. Ők nem is kívántak „jobb körökben” forogni, nem töltötte volna el őket büszkeséggel, ha tarokkozhatnak a Kaszinóban, esetleg vásárnap délutánonként a pap, vagy valamelyik tanító lakásában. Cselédre nem futotta, mert kellett a pénz a gyerekek taníttatására. Pedig Dlusztus Antal, túl azon, hogy a bortermelő bolyi iparos és paraszt polgárok között is széles vevőköre volt, a hercegi uradalom számára is dolgozott. Mindeme vonások azonban, s főleg, hogy „veszni hagyta a szakmát”, az iparos kispolgároktól is elkülönítették ezt a családot: ők már akkor is „intellektüel” polgárokhoz hasonlatosan szervezték meg családi életüket, a szakszerűség, a műveltség, a tudás, a jámborság és vallásosság középpontba állításával, amikor még egyetlen diplomás sem volt a családban. Ezért is lettek közülük a későbbiekben oly sokan „igazoltan” intellektüelek.²⁹

Az olvasmányokkal kapcsolatban jellemzőbbnek tarthatjuk azt a magatartást, amely a Fűrész Józseffel folytatott beszélgetésekből is kirajzolódott. Ő ugyan sajnálkozva említette, hogy el kellett tüzelnie azoknak a *nagy magyar íróknak* (Tamási, Nyíró) *a sorozatban megvásárolt* könyveit, amelyeket a Kaszinó Könyvtára számára is megrendelt (ő volt a könyvtáros), de néhány újságcikktől eltekintve, olvasmányélményeikről alig-alig esett szó elbeszéléseiben. Ő is a Dunántúlt járatta, néhány textil szaklapot és a tőzsdei árfolyamok miatt a Pesti Hírlapot. A *reprezentációs funkciójú könyvsorozatokkal* szemben az újságok szolgáltatták számára a tényleges olvasmányanyagot.

A magyar nemzethez való tartozás, a tudatos asszimilációs törekvés alapvető eszközeként és egyben e szándék szimbólumaként említettem a magyar nyelvhasználatot, és a gyermekeknek az üzleti érdekekhez kapcsolódó, felsőfokú taníttatását, illetve az ezirányú családi célokat. Ami ugyanezekből a törekvésekből következett, de csak igazán kevesekre volt jellemző, az egy „társasági stíl”, az alkalmankénti „*úri stílusú*” *szórakozás*. Mind a parasztok, mind az iparos kispolgárok erkölcsi kételyekkel telve beszélnek még ma is a Kaszinóról, ahol mindenféle gyanús dolgok történtek. A tivornyázásban Fűrész úr járt elől, aki a mohácsi Koronában éppúgy törzsvendég volt mint a budapesti Arizonában.³⁰ Ha Németbólyban mulatott, mindig akadt néhány társa, s legtöbbször ő fizette a számlát, ahogy az egy „*úriemberhez*” illett. Nemigen volt más, aki ezt meg akarta vagy tudta volna engedni magának. Összefüggött ez azzal is, hogy a dzsentroid gesztusokra, az olcsó munkaerőt kihasználó dologtalan életre a német paraszt és iparos polgárok nem voltak olyan fogékonyak, mint egyes vidékeken magyar társaik. Az ormán-sági falvakban a 25-30 holdas parasztpolgárok jó része már nem dolgozott, hanem földjét bére adta, vagy nagyrészt dolgoztatta, míg ő maga főleg irányított, és módjával végzett fizikai munkát. Németbólyon vagy Nagynyáradon a hatvan holdas paraszt is keményen dolgozott. Nemcsak kiadta a munkát, hanem saját mozgulataival diktálta a ritmust, az iramot. S ha Fűrész

József alkalmanként megmutatta, hogy nem marad el egyetlen „vagány magyar úr” mögött sem, úgy nem munka és takarékoság helyett, hanem munka után és spórolás mellett mulatott.³¹ Társai pedig élvezték bőkezűségét, s nemigen foglalkoztak (ők sem) e gesztusok szimbolikus jelentőségével: a kékfestő mester például, akinek bátyja ügyvéd, „igazi úriember” volt Pesten, egyszerűen „hülyének” tartotta rendszeres vendéglátóját.³²

Az eddigiekben a két világháború közötti németbólyi iparosság felső rétegét úgy próbáltam meg leírni, hogy azokat a jellegzetes vonásokat ragadtam ki életvitelükből, amelyek a náluk szerényebb körülmények között élő iparosoktól, „kispolgároktól” elválasztotta őket, s egyben azokhoz a rétegekhez vitte közelebb, amelyek felé törekedtek, akiknek öltözködését, viselkedését stb. mintaként követték.³³ Az elegáns, jó minőségű, városi szabónál varratott ruha szimbolikus jelentősége tehát kettős volt: *egyszerre fejezte ki az elkülönülést*, a tudatos távolságtartást a társadalom azon csoportjaitól, amelyekhez képest a ruha viselője magát legalábbis *másnak*, de általában felette állónak, *különbnek* akarta láttatni, *és az odatartozást* a mintát szolgáltató, társadalmi pozícióit tekintve fölötte álló csoporthoz, amely felé éppen a *hasonlóságot*, az *egyenrangúságot*, az *azonosulást* volt hivatott demonstrálni pl. az öltözködés, de emellett sok más, szimbolikus jelentőséget kapó tárgy, gesztus stb. is.

Weberi kategóriákkal élve, úgy vélem, mondhatjuk azt, hogy az iparosságnak ez a legfelső rétege, miután piaci pozíciója talaján az őt körülvevő gazdasági térben a vagyonosodó középpolgári osztályba érkezettnek érezhette magát, kivívott *státusza* alapján a társadalmi térben is meg kívánta szerezni az őt megillető *pozíciókat*, amelyek szükségképpen, per definitionem elemei az osztály-jellegű, tehát a piacon, és a rendi jellegű, tehát a fogyasztás, a viselkedés, a becsület színterein való megmérettetésnek és elkülönülésnek.

A Kaszinó volt az az intézmény, amely a módos polgárok társas érintkezése rendies szerveződésének színteréül szolgált, és egyben biztosította a szükséges exkluzivitást. Amint említettem már, az iparosság felső rétegébe tartozó férfiak közül nem volt mindenki Kaszinó-tag, s más oldalról nemcsak iparosok léptek be, illetve vétettek föl a Kaszinóba.³⁴

Összevetve a Németbólyi Kaszinó alapszabályát például a siklósival, azt tapasztalhatjuk, hogy az előbbiben *nagyobb hangsúlyt kapott a szórakozás*, így a táncos rendezvények, *határozottabban volt exkluzív* (2 ajánló és választmányi szavazás kellett a tagfelvételhez további megkötésekkel; a jelölt elutasítás esetén egy évig nem próbálkozhatott újra), és politikai tekintetben *kifejezetten konzervatív* volt amaz liberális beállítottságával szemben. A vizsgált periódusra abszolút túlsúlyba került a szórakozás a Kaszinó életében. Legfényesebb rendezvénye volt az évente egyszer megrendezett Kaszinó-bál, ahová egyszer a herceg is ellátogatott „bál-képes” mostohalányával. Éttermében cigányzenekar muzsikált, és alkalomadtán itt folytak a falusiak többségének nem éppen tetsző, „nagyszabású” tivornyák. A ráérő tagok azonban minden vasárnap délután eljöttek beszélgetni, újságot olvasni, sokan kártyázni. Mindent játszottak itt, amit a falu többi egyletében. Egyetlen kizárólagos kártyajáték volt a Kaszinóban, és pedig a tarokk. Az is jellemző, a konzervativizmussal és a tekintélyelvvel összefüggő vonása a helyi közéletnek, hogy a papok és tanítók nem tarokkoztak a Kaszinóban — efféle világi, illetve kétes játék nem illett nyájvezetői szerepeikhez —, hanem vasárnap esténként felváltva hol egyikük, hol másikuk lakásán tartották a tarokkpartikat.

Az egyesületeknél maradva, de rátérve a „módos (iparos) polgárok rendjéből” kimaradó iparosság bemutatására, a *Róm. Kath. Iparos Kör*, és az 1989-ben 100 éves jubileumát ünneplő

Római Katolikus Legényegylet volt az az egymással szervezetileg is összekapcsolt két intézmény,³⁵ amely az iparos középréteg és a szegény iparosság társasági életének színtere volt. Említettem már, hogy a Római Katolikus Legényegylet születése felett az akkori plébános bábáskodott, sőt, Németh Béla szerint némi erőszakot is bevetett, hogy Kolping Adolf eszméinek szellemében az iparos ifjúságot összefogja egy kulturális egyesületbe. „Alig volt Streicher József plébános a községben, élesen látó szeme rögtön észrevette mit kell tennie a kor veszedelmes liberális áramlataival szemben, hogy a németbólyi iparoslegényekből komoly, vallásos, jellemes munkára kész fiatalokat neveljen. ... Az 50 évvel ezelőtt elhintett mag meghozta bőséges termését. ... az akkor lefektetett célkitűzések az idők szellemének megfelelően ma is élnek ...”³⁶ (Kiemelés tőlem — K. K.) A fenti célok mellett még két, igen fontos funkciója volt a Legényegyletnek, illetve az Iparos Körnek. Az egyik a felsőbbbségek oldaláról kezdeményezett szerep, a magyar nyelv használata és általában a magyarosító törekvések érvényesítése, a másik a „legények” (vagyis a felszabadult tanoncok) társas érintkezésének, a szórakozásnak és továbbképzésnek a biztosítása volt, mégpedig függetlenül attól, hogy az illető milyen vagyoni helyzetű család sarja volt. Kétségtelen, hogy a németbólyi társadalom felső rétegét átható konzervativizmus mély nyomokat hagyott az egyleti életben, mindenekelőtt a kirívó paternalizmus tekintetében. A fiatalok egyleti előjárókhöz fűződő viszonya mindazonáltal nemigen vezetett konfliktusokhoz, egyrészt mert összhangban volt a családok, a műhelyek,³⁷ a parasztgazdaságok életének és munkaszervezetének tekintélyviszonyaival, másrészt mert kárpótlásul a szigorú rendelkezések betartatásáért, maguk között az ifjak között az önbecsülés, a méltóságérzet, az egyenjogúság érzése dominált, amelyre életük alkonyán is jólesően emlékeznek vissza.

A Legényegylet tisztikarának élén az egyházi elnök, a mindenkor plébános állt. A világi elnököt és helyettesét az egylet választmánya választotta meg, amely a pártoló tagokból, vagyis az Iparos Kör tagjaiból állt össze. A „felnőtt” tisztikar mellett az ifjúság is megválaszthatta titkos szavazás útján a maga „dékány”-ját, ennek helyettesét és a rendezőket, akik szalaggal a gomblyukukban vigyáztak arra, hogy a rendet senki meg ne sértse. Hetente háromszor volt egyleti est, kétszer hétköznap, amikor előadások is voltak, vagy ha más nem, gyakorlás: számtan, írás, versmondás. (A Historica Domus bejegyzései szerint a papok évente 60-60 előadást tartottak az iparosok és a parasztok egyletében.) Szombaton pedig tekéztak, sakkoztak, kártyáztak az ifjak, s a 18 éven felüliek bort vagy sört is ihattak, amint illet: mértékkel. Egy évben hat bált rendeztek az iparosok egyletében és ugyanennyit a parasztnál. A fiatalok ezen alkalmakkor, vezetőik előzetes „tárgyalása” után, átmehtek a másik csoport egyletébe, de ott tartózkodásuk korlátozott volt, csak „három sort” táncolhattak. Aki leány csak tehetett, minden bál szezónra varratott magának új ruhát, s nagy volt a szomorúsága annak, aki otthon nem kapott erre fedezetet.³⁸ Bármilyen volt is a leány ruhája, kicsi esélye volt annak, hogy nem akadt táncosa, mert a rendezők gondoskodtak arról, hogy senki se érezze magát rosszul, megszégyenülve azért, mert nem volt legény, aki felkérje. A fiatalemberek is mindent elkövettek, hogy elegáns öltözékben jelenjenek meg; a januári bálban — ez volt a legelőkelőbb és a legtovább, három napig tartott —, kötelező volt a sötét ruha és a fehér glazékesztyű, s máskor is a polgári divat szerint, a Heil vagy Bende szabóságban, a Kresz-féle boltban vásárolt anyagból varratott öltönyben, fűzős félcipőben, nyakkendővel jelentek meg a legények. A legszegényebb család is törekedett arra, hogy fiuk ünnepi ruházata megfelelő legyen. A szabályok betar-

tásának egységesen kötelező volta, a tisztikar, a vezetők titkos megválasztása, a vagyoni különbségeket lehetőleg elfedő öltözködési normák, a glaszékesztyűben járt francia négyes, amelyet az egyszerű "stricker" is emelkedett lélekkel táncolt, mind-mind a Legényegylet működésének „felfelé nivelláló” hatásáról vallanak. Nagy szerepet játszott az egylet abban, hogy az *iparosság egységes közlésmódját látszatát keltette*, holott igen sok kifejezetten szegénysorsú család volt körükben. A Római Katolikus Legényegyletben a tárgyalt időszakban cigányzenekar muzsikált, a huszas években volt már táncitanítás, sőt néhányan a negyvenes években fiatal legények közül arra is emlékezni vélnek, hogy a zenekarok repertoárjában a dzsessz is megjelent. Az Egylet „hivatalos nyelve” a magyar volt, ezért természetesen így vezették a jegyzőkönyveket is, ami nem jelentette azt, hogy a fiatalok egymás között ne németül beszéltek volna. Az egyletek téli életében központi szerepe volt a színjátszásnak: egy német és egy magyar nyelvű művet adtak elő minden télen többször is, ami főleg a közös szórakozást és művelődést célozta, de bevételi forrást is képezett az Egylet számára. Nem kis büszkeséggel jegyzi meg az 50 éves jubileum alkalmából készült kiadvány, hogy „Az 1929-től 1937-ig előadott magasnőjű darabjai mellett, az 1938-as új gárdánk már operett darabok előadására is vállalkozott. A siker fényes volt. Háromszori telt ház hangos kacagásának örvendhettünk, úgy, hogy előadásunk bevételéből a „Magyar a magyarért” mozgalomra is tudtunk nagyobb összeget juttatni.”³⁹

1939-ben készült a fent idézett jubileumi kiadvány, a háború kitörésének évében, amikor a községben is három éve működött már a Volksbund szervezet. Attól kezdődően még nagyobb jelentősége volt annak, hogy az egyletekben hangsúlyt kapjon a magyar nemzethez való tartozás, a „magyarság”, a hazafiság eszméje, s mivel a „Heim”, a Volksbundisták „otthona” közel sem volt képes az együttlét, a szórakozás akár csak megközelítő mértékű színvonalát nyújtani, az egyleteknek nyilvánvalóan jelentős szerepük volt abban, hogy a mozgalom nem terjedt el széleskörűen Németbólyon. (Összesen 160 tagja volt a Volksbundnak.)⁴⁰ Az egyletekből nem zárták ki ugyanis a Volksbundistákat, csupán jelvényeik viselését tiltották meg nekik, és továbbra is kötelezték őket a szabályok betartására.

A Volksbund-mozgalom megjelenésétől kezdve a magyar nyelvhasználat szimbolikus jelentősége mind az érintett társadalmi csoportok, mind a reprezentáció színterei tekintetében megnövekedett. Hogy ki milyen nyelven köszönti az utcán szembejövőt, az ebben a korban kapott jelentőséget, s így lett pl. "Herr Jónapot" az akkori parasztegylet világi elnöke is. Ezúttal már a köszöntő formula nyelve is másodlagos jelentést kapott: a nemzetválasztás, illetve a Volksbund-mozgalommal kapcsolatos állásfoglalás kódját.

Ettől eltekintve: parasztok és iparosok — mondják — "másképpen" beszéltek mind a német, mind a magyar nyelvet. Voltak, akik e különbséget úgy jellemezték, hogy az iparosok „osztrákos” kiejtéssel szóltak, mások szerint az *írott* német nyelvhez közelebb álló volt a beszédük. A magyar nyelv használata, a tájnyelvi és a köznyelvi változat között nem érzékeltek különbséget, de úgy tartották, hogy a magyart nagyobb arányban használták gördülékenyen az iparos férfiak, mint a parasztok. Természetesen kicsiny, a kívülálló számára nem vagy alig érzékelhető különbségekről lehetett szó csupán,⁴¹ amely megint csak tendenciaszerűen, sok pro és kontra kivétellel tartható érvényesnek. E nyelvi különbségnek volt azonban tényszerű alapja is, amely a két foglalkozási csoport szakmai szocializációjának eltéréseiben gyökerezett. A Monarchia felbomlásáig ugyanis az iparos legények — bár nem minden iparágban — leggyakrabban osztrák műhelyekben csiszolták néhány évig szaktudásukat, ami egy kíváncsatos továbbképzési mód

volt, s határozottan megnövelte az illető mester szakmai tekintélyét. 1920- tól lényeges változás következett be e tekintetben: a vándorlás presztízse lecsökkent, nem Ausztriába, hanem Magyarországra (elsősorban Budapestre) irányult; főleg az elsőként említett szempont miatt, s mert a válság múltával nem volt oly mértékben kényszerítő a helyi piacon való késleltetett megjelenés, végül mert azután a háború lehetetlenné tette a külföldre vándorlást. Summa summarum, felszabadulása után kevesebb legény vállalt Németbólyon kívül hosszabb-rövidebb időre munkát.

Volt már szó arról, hogy a Legényegylet „hivatalos nyelve” a tízes években is a magyar volt, ami akkor még nem volt jellemző a parasztfiatalok egyletére. Ez a tény is nyilvánvalóan erősítette a szakmai szocializációból következő, a nyelvhasználatban az iparos fiatalok javára megmutatkozó különbségeket. Ugyanakkor — bár erre vonatkozóan sajnos nem végeztem rendszeres adatgyűjtést —, a huszas évekig néhány parasztszalád élt az etnikailag vegyes összetételű területeken elterjedt intézmény, az ún. „cseregyerek” vagy gyermekcsere adta lehetőségekkel. Ők nagyharsányi magyarokhoz küldték gyermekeiket magyar szót tanulni, s cserébe fogadtak gyereket onnan egy-egy évre. Úgy gondolom azonban, ha rendszeres kutatást végeztem volna gyermekcsere tárgyában, akkor sem találkoztam volna sokkal több esettel mint így (két személyről tudok, akik a századforduló táján voltak „cseregyerek” Nagyharsányon), mert az első világháború utáni években a parasztszaládoknál is az iskoláztatás vált a nyelvi és a műveltségbeli elszigeteltségből való kilépés — tegyük hozzá, sokkal hatékonyabb — eszközévé.

A parasztpolgárság

Nem véletlenül esett egyre több szó a parasztságról abban a fejezetben, amely az iparosság középrétegéről szólt. Ennek az a már említett, szükségképpen körülmény az oka, hogy az iparosság középrétegének *distinkciós, elkülönítő reprezentációja a parasztokhoz képest nyert szimbolikus, demonstratív értelmet*. A Legényegylet — amint erről már szó esett — a vagyoni különbségeket elmosó, ugyanakkor paternalisztikus jellegű, a felsőbbeségek iránt mindenkor tiszteletet követelő szervezatként működött. Ilyen értelemben egyrészt az iparosság együvé tartozását (beleértve a legmódosabb iparosréteget is, mert ők valamennyien pártoló tagok voltak), és a parasztságtól való elkülönülését demonstrálta. Másrészt az öltözködési mód, a muzsika, a ceremóniák üzenete az volt, hogy a bólyi iparosság döntő többségében tisztes (jó)módban él — egyet s mást úgymond „megengedhet magának”⁴² —, hogy haladott, a városi mintákat követni képes, és ami ezzel egyet jelenthet — tudniillik a reprezentáció szintjén — „magyarabb”.

Ezek az üzenetek azonban sem tartalmukat, sem formájukat nézve nem voltak függetlenek azoktól, akikhez mindenekelőtt szóltak. A szimbolikus formák kialakításában a parasztoktól való elhatárolódás mellett a kompenzáls szándéka tükröződött az iparosság oldaláról. Ráadásul hatások és ellenhatások e tekintetben kölcsönösek voltak. A németbólyi paraszttársadalom ugyanis határozottan módos volt, s tökeereje, gazdagsága öntudatosá, a kívülrekedtek, sőt az egyszerű kívülállók szemében is mondhatni gőgössé tette. A huszas évek végéig a parasztok, kevés kivétellel, ragaszkodtak népviseletükhöz, és még a háború alatt is csak a legfiatalabb asszonyok jártak városias ruhában, a 30-35 éven felüli korosztály zömmel még ”sokszoknyá-

san" öltözködött. E tradicionális ruházathoz képest — amely népviseletként igen polgárosodott volt — a modern világ üzenetét jelentette az iparosok öltözéke. S miként a viselet, úgy a muzsika és tánc, a nyelvhasználat is jobban kötődött a tradícióhoz a paraszti kultúrában. Mivel emez *német népi kultúra* volt, az iparosság elkülönülésének szimbólumrendszerében a *magyar* elemek is szükségképpen nagy hangsúlyt kaptak. S ami ennek a másik oldala: ily módon a parasztság számára is valami mást, többet jelentett hagyományos öltözékeikhez, táncaikhoz, stb. való ragaszkodás: *e tradicionális jegyek vállalásával éppen úgy az iparostársadalomtól való elkülönülésnek adtak hangsúlyt mint amazok e jegyek elvetésével*. A leghívebben az új asszonyok viselete mutatja e státuszjelző szerepet a harmincas évek végén. A parasztlányok ekkor már városiasan jártak, a „sokszoknyát” először menyasszonyként, sőt esetleg csak a lakodalom után öltötték magukra. Az iparoslegényhez kerülő leány pedig kénytelen volt olcsón eladni stáfirungijában összegyűjtött parasztruháit, mert sohasem hordhatta őket.

A németbólyi parasztársadalmat az iparosoktól elválasztó kulturális jegyeket két alapvető tényezőnek tulajdoníthatjuk. Az egyik e társadalom *paraszt mivolta*, a másik a *módos közép-
reg nagy aránya* soraikban. A parasztcsaládok között is volt 4-5 család, amelyek kiemelkedett a többi közül, és kifejezetten vagyonosnak volt mondható, nem rendelkeztek azonban a náluk kevésbé vagyonos családok javainak többszörösével, mint az iparos társadalom felső rétege: míg a „középrétegek” 30-40 hold földje volt, ez a néhány család 50-60 katasztrális holdon gazdálkodott.

Németbólyban 1930-ban, az akkori népszámlálási statisztika szerint a keresők 47,4 %-a volt mezőgazdasági kereső. (Ugyanez az arány Dunaszekcsőn 76,8 %, Pécsváradon 47,7 %, Bere-menden 63,7 %, Sellyén 51,5 %, Siklóson 38,1 %, Mohácson 50,8 %.)⁴³ A 3. és 4. táblázat adatai azt bizonyítják, hogy azoknak a településeknek a sorában, amelyeket az ipari tevékenységet elemezvén már szemügyre vettünk, Németbólyon volt a legmagasabb a 10-50 k. holdon gazdálkodó önállók aránya, s 1941-re ez az arány nem csökkent, hanem keveset emelkedett: 46,6 %-ról 47,4 %-ra. 1930-ra vonatkozóan nem tudjuk megállapítani, hogy a mezőgazdaságban önálló keresőként dolgozók mekkora hányada művelt 20-50 k. hold közötti birtokot, de az 1941-ben felvett adatok szerint akkor Németbólyon az önállók 32,9 %-a tartozott ebbe a kategóriába, háromszor annyi, mint pl. Dunaszekcsőn. Sajnos az 1941-es népszámlálási adatok jelentős része elveszett, ezért a hat település helyett csak kettővel, Pécsváraddal és Dunaszekcsővel tudjuk a németbólyi adatokat összehasonlítani. E két községhez képest csak Bólyon volt az önálló mezőgazdasági keresők legjelentősebb csoportja a 20-50 k. holdon gazdálkodóké, mind Dunaszekcsőn, mind Pécsváradon az 5-10 k. holddal rendelkező birtokosok vagy bérlők voltak túlsúlyban az önálló mezőgazdasági keresők között. Mindez abból következett, hogy a mezőgazdasági önállók között Bólyban volt a legmagasabb az osztatlan öröklés elvét alkalmazó *sváb parasztek* aránya.

3. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági keresők megoszlása birtokkategóriák szerint
Baranya megye néhány központi szerepkörű községében és Mohácson 1930-ban

	Az										
	1 kh-nál kisebb		1-10 kh		10-50 kh		50 kh-nál nagyobb		összes		
	területen gazdálkodó önálló birtokosok és bérlők								mezőgazdasági kereső	önálló	az önállóak aránya**
	száma	%-a*	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a			
Dunaszekcső	14	1,6	591	69,0	230	26,9	11	1,3	1819	856	47,1
Pécsvárad	9	3,6	167	67,6	70	28,3	1	0,4	583	247	42,4
Beremend	1	0,5	114	55,9	81	39,7	3	1,5	656	204	31,1
Sellye	—		97	69,3	39	27,9	1	0,7	496	140	28,2
Siklós	11	4,1	154	57,7	78	29,2	11	4,1	820	267	32,6
Mohács	64	4,0	1077	67,5	365	22,9	15	0,9	3630	1595	43,9
Németbóly	12	5,5	92	42,0	102	46,6	12	5,5	590	219	37,1

* Az önálló mezőgazdasági keresők %-ában.

** A mezőgazdasági keresők %-ában.

Forrás: Népszámlálás, 1930.

4. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági keresők megoszlása
birtokkategóriák szerint 1941-ben három alsófokú központban

Települések	Összes me- zőgazdasági kereső	Ebből önálló	a						
			0-1	1-3	3-5	5-10	10-20	20-50	50→
			kh-on gazdálkodó birtokosok és bérlők száma						
Németbóly	633	240	16	34	22	38	35	79	8
Dunaszekcső	2020	954	122	189	132	200	170	105	14
Pécsvárad	641	270	34	65	35	64	61	11	—
%									
	Az önálló birtokosok és bérlők aránya**	0-1*	1-3*	3-5*	5-10*	10-20*	20-50*	50→ *	
Németbóly	37,9	6,6	14,2	9,2	15,8	14,5	32,9	3,3	
Dunaszekcső	47,2	12,8	19,8	13,8	21,0	17,8	11,0	1,5	
Pécsvárad	42,1	12,6	24,1	13,0	23,7	22,6	4,1	—	

*Az önálló mezőgazdasági keresők %-ában.

**A mezőgazdasági keresők %-ában.

Forrás: Népszámlálás, 1941.

Parasztnak lenni Erdei szerint azt jelenti, hogy a földműves *társadalmi leszorítottságban él*, s végeredményben ugyanez a magja Redfield s számtalan követője definíciójának, melyben a paraszttársadalmat résztársadalomként határozzák meg.⁴⁴ Résztársadalomként, amelyet sajátos kultúra jellemez, s ez bár az ún. „magas kultúrától” nem független, mégis föltétlenül jellemzi egyfajta lépéshátrány. Redfieldet és követőit többen bírálták,⁴⁵ éppen azért, mert kritikusai szerint téziseit az európai paraszttársadalom sajátosságaira építve fogalmazta meg.

A németbólyi parasztságot jellemezve a *paraszttársadalom* mivoltából következő jegyek közül két vonást tartok fontosnak kiemelni. Az egyik a *hagyományos kultúrához való, többször említett, nagyobb mérvű ragaszkodás*, amely a mindenkori, nem paraszti környezethez képest értendő, a másik a *társadalmi presztízsnak egy belső, többé-kevésbé önálló rendszere*.

Ami a *tradíció* és a viszonylag független „*belső*” *értékelési rendszer* szerepét illeti, a németbólyi paraszttársadalomban ezek az alapvonások a *gazdasági racionalitás szolgálatában állottak*, és ilyen tekintetben egyfajta szabadságot is nyújtottak a paraszttársadalmon kívüliekkel szemben. Némi leegyszerűsítéssel: egy módos bólyi parasztnak nem kellett ahhoz hajnalig húzatni a vonót, hogy gazdasági és társadalmi pozícióit kiegyensúlyozottnak érezze: nem akart úri módon viselkedni, öltözködni, fogyasztani. A *németbólyi parasztcsaládok a legfontosabbnak, mindenek előtt valónak a birtok sorsát tekintették*. Azt valakinek mindenáron tovább kellett vinni, egy fiú vagy egy nő mindenképpen gazdálkodó maradt; a harmincas évek végére kirajzolódó tendenciák szerint vélhetőleg egyre kevésbé *paraszt*, egyre inkább egyszerűen csak *földművelő polgár*. Ezért — bár a harmincas években felnövekvő paraszt fiatalok (fiúk és lányok egyaránt) lényegesen képzettebbek voltak az előző generációnál, és sokan, hacsak tehetségük hiánya nem gátolta őket ebben, legalább a négy polgárit elvégezték —, a parasztcsaládoknak a gyermekek iskoláztatásával kapcsolatos stratégiái mégis szignifikáns különbséget mutattak az iparosság felső és felső-közép rétegéhez képest. Nem látszik nyoma annak a törekvésnek, hogy az öröklésből kimaradó gyerekek fölső, de legalább középfokú végzettséget szerezzenek, mert többségük a házassági preferenciák révén szintén birtokossá lett. A *parasztok elsősorban parasztot akartak gyermekeikből nevelni*, s csak különös ok készítette őket — általában a gyerek könyörgése és a tanító unszólása —, hogy ettől eltérjenek, de *magas iskolákba kivétel nélkül csak akkor engedték gyermeküket, ha a törzsvagyon sorsa biztosítva volt*. S mivel legtöbb földműves családban legfeljebb két gyermek volt, nem kerülhetett ki közülük oly sok diplomás.

Köztudomású, hogy a *német parasztközösségeket* — szemben például a magyar paraszttársadalmakkal (de vidékünkön maradvá: a szerb és sokac paraszttal való összehasonlításban is) — szinte mindenütt a *polgári értékek*, főleg a szorgalom és takarékoság érvényesítésével jellemezték a környezetükben élők, és általában sikereiket is ennek tulajdonították.

A magyarázó tényezők után kutatva igen sok elméletileg tisztázandó, nyitott kérdésre bukkanunk. Hiszen nyilvánvalóan nem hagyható figyelmen kívül a *magukkal hozott kultúra*, amely, bár a környező német telepés falvakkal tömböt alkotva, mégis *egy más kultúra közegében, szízszerű helyzetben élt tovább, és így erőteljesebben őrizte meg eredeti vonásait*. Bizonyára legalábbis egyenrangú szerepe van a polgári értékvilág dominanciájában a bevezetőben már említett *telepés ethosz* érvényesülésének, ráadásul *„szízszerűség” és „telepesség” egymás hatását felerősítő tényezőkként működtek*. A polgárosodás tendenciájának irányába hatott még két tényező, mindkettőre Andrásfalvy Bertalan hívta fel a figyelmet.⁴⁶ Az egyik, hogy a

német telepesfalvak nem vagy csak mérsékelten illeszkedtek be a táji munkamegosztásnak a magyar falvak között kialakult rendszerébe, és a *szűk kistáji piacon átívelő, nagytáji rendszerekhez kapcsolódtak*. A másik az, hogy a német parasztcsaládok belső munkamegosztásának rendszerében az asszonyok és a férfiak által végzett munkák között lényegesen kisebb az eltérés. A német paraszttasszony éppúgy hajtott fogatot, rakott szénát, mint az ura, s nem ült a 20. században is a szövöszék mellett, hanem megvásárolta a kívánt vásznat, valamikor takácsná lett atyafiától. E két tényező mind a termelés mind a fogyasztás polgári rendszerének kialakulásához hozzájárult.

Visszatérve Németbolyhoz, véleményem szerint a *tradíció a gazdasági hatékonyság szolgálatába állított sikeres közrendszerként* működött a helyi paraszti kultúrában. Nevezetesen: *mindvégig fentmaradt az osztatlan öröklés*, azaz a törzsöröklés rendje, vagyis csak különleges, a közösség szemében általában elítélendő esetekben fordult elő, hogy a „birtokot”, a törzsvagyont megosztották a gyerekek között. Túlnyomórészt a legidősebb fiú vagy a legidősebb leány, illetve a vő vitte tovább egy tagban a birtokot. (A két világháború közötti időszakban a családok tulajdonában álló területek már különböző kiterjedésűek voltak, de eredetileg egységesen 32 kat. hold volt egy-egy „birtok”. A már idézett Németh könyv szerint 1878-ban 105 ilyen birtokot osztottak, és amennyire a statisztikai adatokból ez megbecsülhető, ennél kb. hússzal kevesebb volt a harmincas években.)

Az első világháborút megelőző időszakban, amikor a születésszabályozás még csak korlátozott gyakorlatként létezett, az osztatlan öröklés e rendszeréből következően igen sok parasztcsaládból származó fiú tanult iparos mesterséget. A későbbiekben azonban inkább a *családok szülei és házassági stratégiái szolgálták azt a célt, hogy ne jussanak szegény sorba az öröklésből kimaradó fiúgyermek*, mert a leányok számára preferált eshetőség maradt a módos iparos sarjakkal kötendő házasság. Parasztcsaládokban a huszas évek után átlagosan jóval kevesebb gyerek született, mint az iparosok családjában, ritka volt a kettőnél több gyerek, s volt természetesen néhány gyermektelen házaspár, valamint néhány egykés család is.⁴⁷ A birtokok megtartását szolgálták az ún. „csereházasságok”, amikor pl. „A” család egyik örököse összeházassodott „B” család nem örökös tagjával, míg „B” család örököse elvette „A” családnak a törzsvagyon örökléséből kimaradó leányát. Ez a gyakorlat mindkét családban érintetlenül hagyta a „birtokot”.⁴⁸ Emellett előfordultak *unokatestvér-házasságok* is, és az szinte törvényszerű, hogy ha volt még nőtlen vagy hajadon testvére egy elhalálozott házasságnak, akkor az *elvette özvegyé vált sógornőjét, illetve feleségül ment sógorához*. (A birtokmegőrző házassági stratégiák gyakorlata nemcsak a németbolyi parasztnál volt eleven és hatékony, hanem pl. a szomszédos Nagynyáradon is. Két birtok „összeházasítása” előfordult, de nem volt jellemző törekvése sem a nagynyárádi, sem a bolyi parasztcsaládoknak.)

Ha a fenti módok egyikike sem volt alkalmazható, akkor lehetőleg olyan házasságot próbált kötni az örökös gyermek, hogy házastársa annyi *hozományt* kapjon, amennyi elegendő az öröklésből kiszoruló testvér (testvérek) kifizetésére. Bár erre szolgáltak azok a birtokdarabok, amelyek nem képezték a törzsvagyon részét, legelőnyösebb mégis az volt, ha a háztartás új tagjának hozománya (a személyes holmikon és a bútoron túl legtöbbször pénz vagy búza) képezte a testvérek kielégítésének legfőbb vagy egyedüli forrását.

A bolyi parasztság 32-40 holdas birtokain a kor mezőgazdasági kistermelésének színvonalához képest átlagon felül haladott gazdálkodást folytatott. A szántóföldeken vetésforgót alkalmazva főleg búzát, kukoricát és pillangósokat termeltek, s egy ekkora birtok kb. 10-15

szarvasjószág tartását tette lehetővé. A harmincas években kezdték építtetni az ún. svájci istállókat, amelyek legmodernebb változataiban csillék szállították a takarmányt be és a trágyát ki, a friss víz a vályúba folyt, a jószágok „teljesítményeikhez” és igényeikhez mérten kapták a takarmányt, azaz egymástól elválasztva etették őket. A szarvasjószág-tartás volt az állattartás leghangsúlyosabb ágazata: általában szimentáli fajtát tartottak, de voltak kifejezett tenyésztők is, akik Svájból hozott, törzskönyvezett, ellenőrzött teheneket vagy bikákat tenyésztettek.⁴⁹ A sertés fajtaváltás is ezidőtájt zajlott: a községi kanok még mangalicák voltak, de két parasztgazdának is volt már kornwald kandisznója. Legalább három, de inkább négy lovat tartottak (nagy becsben) egy-egy parasztbirtokon, mert legalább egy „munkás” és egy kisegítő fogatra volt szükségük a mezei munkáknál.

A családi munkaerő befolyásolta a fogadott szolgáléenyek és -leányok számát, de legtöbb helyen egy (valamelyik környező településről) felfogadott legény és egy leány szolgált. A munkaszervezetben *mindenki dolgozott, beleértve a gazdát és a gazdasszonyt* is. A legtöbb helyen a szolgálfiúk és -leányok a gazdacsaláddal együtt étkeztek, azt és annyit vettek az asztalról, amit és amennyit akartak.⁵⁰ A szolgálány általában a konyhában aludt, a legény az istállóban, de nemcsak ő, mert a gazdacsalád férfitagjai közül az egyik szintén kint hált, nehogy a jószágoknak baja essék.⁵¹ Tavasztól őszig egy parasztcsalád reggel 4-5 órától este 9-10 óráig dolgozott.

Az állatállományon és a búzán kívül jelentős bevételi forrást jelentett a parasztgazdaságok számára a *bortermelés* — általában 1-2 kat. hold szőlőterülete volt egy-egy birtokosnak. Nem hallottam olyan parasztcsaládról, amelyik vincellérral műveltette volna a szőlőket, de napszamosokat a szőlőmunkánál és az aratás-cséplésnél minden nagy gazdaságban alkalmaztak.

Szemben a szolgálókkal, napszamosokat általában a faluból fogadtak a gazdák, jobban mondván tartós, helyenként több generációra terjedő munkáltatói - munkavállalói kapcsolat alakult ki a föld nélküli vagy törpebirtokos, 2-3 gazdacsaládnál rendszeresen napszamos munkát vállaló családok és egy-egy gazdacsalád között. E kapcsolatot általában számos paternális mozzanat „díszítette”, „emberítette”, így pl. a gazdáék ingyen fuvarral, pénzkölcsönökkel stb.-vel segítették a házat építő szegény családot. Olyan családokkal, amelyekkel ilyen tartós munkakapcsolat alakult ki, nem alkalmazták az igás munka/gyalogmunka szigorú elszámolási rendjét, általában például kukoricaszárért szántottak. (A takarmányhiány képezte a jószág-tartás legkeményebb korlátját, ezért a bolyiak 20 km-nyi távolságra voltak kénytelenek réteket bérelni. Így a kukoricaszárnak nagy értéke volt.) A szőlőkben legtöbbször a család egy idősebb férfi vagy nő tagja irányította a munkát. A szőlőföldek több darabban helyezkedtek el, egy-egy kisebb területe mindenkinek volt a falut övező alacsony dombokon, az értékesebb termőhelyeket azonban Versend és Monyoród határában vásárolták a bolyiak, parasztok és módos iparosok egyaránt. Németbólyban már az 1880-as évek elején négy cséplőgéptulajdonos volt.⁵² A harmincas években volt már néhány családnak kéverakó aratógépe is, és két gazda traktort is vásárolt. A vetőgépek, fűkaszák, villanymeghajtású darálók és szecskavágók általánosan elterjedtek voltak.

A parasztgazdaságokhoz általában másfél-két kat. hold erdőrész is tartozott. Jellemző a németbólyi birtoklás individuális tendenciájára, hogy az erdőt nem ún. „erdőbirtokosság” keretében művelték a gazdák, amint az a környéken is széleskörűen elterjedt közös művelési mód volt, hanem mindenki a maga darabját gondozta.

Ami a parasztgazdaságok piacait és fogyasztását illeti: helyi és mohácsi terménykereskedők

vásárolták fel a gabonát helyi és környékbeli vásárokon (évente 4 vásár volt Bolyon). A szarvas-jószágok ezen felül pécsi és budapesti kiállításokon, valamint a Kaposváron székelő Déldunántúli Állattenyésztési Kamara közvetítésével keltek el (utóbbi testületnek két bolyi gazda is tagja volt), s lovakért a helyi vásárokra olasz kereskedők éppúgy jöttek mint a hadsereg megbízottai, s környékbeli parasztok. A tejet a helyi tejszövetkezet gyűjtötte be, és a hercegi család tulajdonában lévő sajtüzemben dolgozták fel, ahol rokfort-jellegű sajtot készítettek. A bolyiak nem törekedtek szoros értelemben vett önellátásra: a táji munkamegosztásban ők elsősorban vásárlóként kapcsolódtak be a növénytermesztés oldaláról: legfeljebb a háztartás burgonyaszükségletét termelték meg, a zöldségfélét jobbra megvették a heti piacokon Siklós-környéki falvak kisgazdaitól.

Szemben az iparos polgársággal — beleértve annak felső rétegét is —, a parasztházaknál nem takarékoskodtak a „betéví falattal”. Egyrészt nem szorultak rá (évi 5-6 híztó vágtak, és igen sok baromfit tartottak), másrészt úgymond kellett a kalória mindenkinek, így a családi munkaszervezetben dolgozó szolgáknak és napszámosoknak is.

Ami a viseletet illeti: volt már róla szó, hogy bár a vizsgált korszakban az asszonyok viseletében elindult a „kivetkőzés” folyamata, a túlnyomó többség a háború utáni évekig — ha parasztházban maradt vagy oda került férjhez —, megtartotta a népviseletet. Iparosok és parasztok kislányai egyformán, városiasan öltöztek, amiben talán a *zárdának*, mint a leányok társas életét egységesen szervező intézménynek is szerepe lehetett. A harmincas évek elején az irgalmas nővérek gondoskodása alól kikerülő, eladósorba lépő leányok, az évtized végétől pedig már csak és legfeljebb a férjhezmenők „öltöztek be” lakodalmukra és a házasságkötés után.

Télen át, idősebb parasztasszonyok által fenntartott „varrodákban” (1-1 szoba, amelyekben 2-3 varrógép állt) a leányok 6-8 fős csoportokban maguk varrták alsóruháikat, s az útmutatásért 2-3 q búzát tartoztak fizetni a háziasszonynak. Felsőruháikat varrónők készítették.

A férfiak esetében elsősorban a kalap formája, az ing és a cipőviselet, az öltöny színe tért el az iparosok öltözkédétől. A parasztok általában alacsony, kerek kalapot viseltek, előbb fűző nélküli, ún. „cúgos cipőt”, majd magasszárú, fekete fűzőset, az ünneplő ing fehér volt, apró ráhajtásokkal díszítve, szigorúan kemény gallérral és nyakkendő nélkül,⁵³ s az öltöny mindig sötét tónusú volt.

A paraszt fiatalok társas összejöveteleinek színtere, amint arról a második fejezetben már szó esett, az Ifjúsági Egylet volt. Ez egy évvel a Legényegylet után, 1890-ben alakult meg. Az Ifjúsági Egylet szervezeti felépítése megegyezett a Legényegyletével, csak éppen „senior”-nak és nem „dékány”-nak hívták az ifjúság vezetőjét, helyettesét pedig „vice-senior”-nak. A pártolótagok itt is az idősebb gazdák Római Katolikus Olvasóköréből kerültek ki, akik maguk közül választották meg az Ifjúsági Egylet választmányának tagjait, s titkos szavazás döntötte el, hogy közülök ki lesz a világi elnök, annak helyettese és a pénztáros. Az egyházi elnök itt is a mindenkori plébános volt.

1934-ig németül vezették az egyleti jegyzőkönyveket, s a jubileumi kiadvány szerint is gyakoribb volt a német szó, mint a Legényegyletben. Ugyanannyi bál volt a paraszt mint az iparos fiatalok egyletében, de az előbbieket sváb fűvószenére táncoltak, s csak a harmincas évek végétől tanította őket táncban.

Talán az iparos tevékenységek sokfélesége az oka, de az Iparos Körben nem működött *szakmai jellegű* könyvtár, ellentétben az Olvasókör könyvtárával; ide az újságokon kívül szaklapok

jártak, és a gazdák a *szakkönyveket is olvasták*. ("1913-ban 109 kötetes FM könyvtárat" kapott az Olvasóköri.⁵⁴)

Ahogy az iparosság felső rétege szervesen „benne volt” még a középrétegben, legalább annyira odatartozónak érezte magát, mint az „úriemberek” közé, úgy a legmódosabb paraszt polgárok (4-5 család) is belesímultak a „birtokosok” széles és erős, öntudattal teli csoportjába. Ketten azok közül, akiknek egy parasztbirtoknál nagyobb földterületük volt, a Kaszinónak is tagjai voltak, de mint említettem már - legalábbis Fűrész József emlékei szerint - nem vettek részt a Kaszinó életében, csupán a tagdíjat fizették. Kaszinóbéli tagságuknak tehát főleg szimbolikus jelentősége volt: azt volt hivatott jelképezni, hogy ők nemcsak a parasztok, hanem a község társadalmának legfelső rétegébe is beletartoznak, azaz, hogy nincsenek közöttük rendi korlátok.

Pedig voltak, még ha a parasztokon múlt is, hogy működni hagyták őket. Voltak, még ha nem kívánták is élni, gyakorlattá tenni a vagyonos iparosok kialakulóban lévő, úri mintákat bőven követő rendjének életvitelét. Azzal, hogy nem vettek részt a rendies elkülönülését „megszentelő” intézmény, a Kaszinó életében, végső soron mégis a rendi elkülönülést demonstrálták, bár tagságuk azt is jelezte, hogy osztályhelyzetük, vagyonosságuk, tőkeerejük a rendi betagozódást is bármikor lehetővé tette volna számukra. Maradtak tehát saját „rendjükben”? Egyáltalán: „rendies alakulatot” képeztek-e a parasztbirtokosok s ha igen, mennyiben volt más ez a „rend”, mint a „vagyonos iparosok rendje”?

Úgy gondolom, hogy igen, *mondhatjuk, hogy a németbólyi parasztok „rendies” alakulatot képeztek a lokális közösségben, a vagyonos iparosok rendjétől azonban alapvetően különbözött*. A parasztok rendje úgy volt exkluzív, hogy a rendbe kerülés végeredményben születési előjog volt.⁵⁵ A paraszttársadalom zárt volt, bár paradox módon egyetlen, mégpedig mélyen e társadalom alatt lévő csoportból érkezők, *a paraszti munkát végző szolgák számára* néhány kivételes esetben bebocsátást engedett. Azért jöhettek csak ők számításba, és például nem az „urak”, mert *a rendben maradás legfontosabb garanciája a munkavégzés, a szorgalmat és szakértelmet ötvöző paraszti elhivatottság volt*. A rendhez tartozást *rendi jelvények* is kifejezték, így mindenekelőtt az 5-6 szobás, reprezentatív küllemű ház, a bútor, az öltözék. Főleg a férfiaké, akik többségükben *vállalták* ruházatuk úri, városi mintáktól eltérő „viseleti” jegyeit, s nem sóvárogtak a nyakkendő, magas kalap, drapp vagy galambszürke könnyű nyári öltöny, netán barna fűzős félcipő után.

A „*vagyogyos iparosok rendjébe*” ehhez képest nem kellett beleszületni, a vagyon, valamint egy vállalt és/vagy vágyott életvitel elegendő volt a belépéshez és befogadáshoz. *A rendi elkülönülés reprezentációja nem — mint a parasztnál — elsősorban a termelői, hanem a fogyasztói magatartásmódok, a társas érintkezés színterein zajlott*. Míg tehát az egyik, *a parasztok rendje* magában hordta azoknak az archaikus érintkezési viszonyoknak a nyomait, amelyek közegében megformálódott — tudniillik, hogy nem egy már *kialakult osztályhelyzet* függvényében, hanem *amellet* születő alakulatként jött létre, *mint a bólyi „vagyonos iparosok rendje”, hanem egy olyan korszakban, amelyben „osztályhelyzet” és „rendi helyzet” differenciálatlanul együtt létezett*. Ezért jutott nagyobb hangsúly a munkavégzéssel kapcsolatos imperatívuszokra, és ezért őrződött meg a rendbe kerülésnek születési előjogként megfogalmazható kritériumrendszere. Így mondhatjuk, hogy *míg a parasztoké egy rendies vonásokat maradványként őrző, addig a vagyonosoké egy születőfélben lévő rendies alakulat volt Németbólyon*.

Nincsenek próbáink, hogy kijelenthessük: erős *földművelő polgársággá* alakulhatott volna a bólyi parasztpolgárság, ha a kapitalista tendenciák erősödtek volna tovább a termelési és érintkezési viszonyokban, és nem torpantak volna meg ezek a tendenciák már a huszas években, nem szólva a háborút közvetlenül megelőző időszakról, magáról a háborúról és az 1949-ben bevezetett nyers kommunista diktatúráról, amely szétverte a háborút átvészelő paraszttársadalmat maradványait is. (Szándéka szerint legalábbis.) Mégis úgy gondolom, hogy azzá alakulhatott volna. Hiszen gazdasági teljesítőképessége tekintetében a bólyi parasztság megmérettetett, és még a szélesre nyílt agrárrolló mellett nyomott árak korszakában sem találtatott könnyűnek. Így lett volna, mert az a németbólyi parasztokat jellemző polgári habitus lett volna erre a fő garancia, amely „barátságos” (polgári) és nem ellenséges („szocialista”) viszonyok közepette az érintkezési viszonyokban is minden valószínűség szerint a polgári tendenciákat erősítette volna. Annál is inkább, mert a tradíció már a két világháború közötti időszakban is „piackonform” módon működött, mondhatni: jobb híján. És főleg azért, mert földműves polgárokként a politikai érdekképviselet, egyáltalán a politizálás irányába is megmozdultak a németbólyi parasztok, ha ebben több öröm is termett részükre, mint öröm. Az egyetlen németbólyi képviselőjelölt parasztember volt — igaz, csak miután átadta fiának a birtok irányítását! Ő, bár a választásokon megbukott, és így semmiképpen sem mondható, hogy példája jó, s főként vonzó lett volna a következő generáció számára⁵⁶, az *elzárkózásból való kilépés, a politika színterén való szereplés szándékát azonban feltétlenül jelezte*. Erősítette ezt a tendenciát a Kisgazda Párt megjelenése a harmincas évek közepén, amikor Németbólyon is megalakult egy helyi szervezet, tudomásom szerint az egyetlen tulajdonképpeni párt a faluban. A körzetben olyan jelentős bázisa volt a Kisgazda Pártnak — amelybe ekkor még csak a parasztok léptek be —, hogy egyik képviselőjelöltjét sikerült bejuttatni a parlamentbe is. Máig tisztázatlan okok miatt azonban a képviselő áttért a Kormánypártba, amit az akkori politizáló parasztok fiai szerint senki nem tudott megbocsátani neki.

A Kisgazda Párt fiaskója egybeesett a Volksbund- mozgalom kialakulásával és megerősödésével, ami a politizáló energiákat az ezzel kapcsolatos állásfoglalás irányába terelte. A Volksbund-mozgalommal, tágabban a nemzetválasztással kapcsolatban nehéz bármit is leírni, mert az érintetteket nincs mód megkérdezni: ki meghalt, ki Nyugat-Németországban él. Az iparosság fölső, módos rétegének már említett, tudatos asszimilációs törekvéseiből következik, hogy őket még csak meg sem érintette a Volksbund-mozgalom szele.⁵⁷ Más oldalról az is érthető, hogy a Volksbund szociális demagógiája miért hatott éppen a legszegényebb rétegnél. Ami igazán magyarázatra szorul, az a módos parasztság viszonylag nagymérvű csatlakozása a mozgalomhoz. A faluban közkézen forog egy lista, amelyben azok a családok, illetve egyének vannak feltüntetve, akiket kitelepítettek és akik kivándoroltak. A lista nem teljesen pontos, az arányokat azonban jól tükrözi. Eszerint 33 paraszteszalád (14,3 %) élt Nyugat-Németországban a háború után, részint elmenekülő Volksbund-tagok, részint 1946-ban kitelepítettek,⁵⁸ 20 önálló iparos (8,7 %) — többek között egy-egy remek asztalos- és cipésmester, aki főleg a módos parasztoknak dolgozott —, 11 értelmiségi (4,8 %), 86 nem önálló iparos (37,3 %), 50 napszámos, fuvaros, kisparaszt (21,6 %), 9 cseléd (3,9 %), 4 új kivándorló (1,7 %) — 18 főt nem tudtam azonosítani foglalkozása és üzeme/gazdasága nagysága szerint (összesen 231 családfő, 100 %).

A magyarázattal, hogy miért csatlakozott a birtokos parasz családfők közel kb. egynegyed része a Volksbundhoz, adós maradok — a válaszadás kísérletéhez is további kutatásokra van

még szükség. Sem a parasztság (német) hagyományörző magatartása, sem a családi alapon beszervezett gazdag parasztok hatékony toborzása,⁵⁹ sem a kisgazda politikusokban való csalódásra való reakció emlegetett indokaiban nem találok sem egyenként, sem együtt elég magyarázó erőt. Ráadásul itt ismét olyan jelenségről van szó, amelyet egyéni jellemvonások erőteljesen befolyásolnak, hiszen családokon belül is, tehát a szociológiai paraméterek tekintetében majdnem azonos helyzetű egyének különbözőképpen foglaltak állást.

Összegzés

Talán sikerült érzékeltetni e tanulmányban, hogy miért is ér el napjainkig a két világháború közötti németbólyi társadalom kisugárzó ereje. A széles középrétegek családjainak gazdasági hatékonysága (autonómiája); a helyi társadalomban élők szinte teljes körét lefedő, spontán módon és „felülről” kieszközölve létrejött szervezetek gazdagsága, e szervezetekben ható, „felfelé nivelláló” tendenciák, amelyek megadták a méltóság és önbecsülés lehetőségét a szegény háttérből érkezőknek is; az éles társadalmi különbségek bénító hatásait tompító — bár paternalista színezetű, de a gondoskodás mégiscsak „értékes” gesztusaival telített —, érintkezési viszonyok munkaadók és munkavállalók között: ezek a legvonzóbb vonásai a bólyi polgárok által kialakított társadalmi rendnek. Átfogóan érvényesülő érték-konszenzus talaján képzelhető el csupán az ilyen tetemes egyenlőtlenségeket is áthidalni képes rendszer működése, amellyel semmiképpen sem szeretném azt sugallni, mintha valamiféle konfliktusoktól mentes, békés modelltól volna szó. De az ellentétek elmélyülése ellen hatottak az elkülönülő társaságok, szervezetek, amelyek folyamatosan megmérkőző riválisai voltak egymásnak, s ez az előrehaladás, a hatékonyság egyik mozgató erejeként működött. Míg az egyleteknek, társaságoknak *konfliktust kioltó* szerepük volt, addig a németbólyi társadalomban aktívan működő konzervativizmus és tekintélyelv *konfliktus elfedő* hatást fejtettek ki.

Utóbbi vonásokból következett az is, ami kevésbé volt vonzó a németbólyi társadalomban: bár bővelkedett autonóm háztartásokban és szervezetekben, szabad akaratú személyiségekben mintha hiány mutatkozott volna. A társadalmat áthatotta a felsőbbbségek iránti tisztelet, amely egyben az egyéni akaratok megtörésének egyik legfontosabb eszköze volt. A polgári viszonyok, továbbfejlődvén bizonyára nagyobb teret engedtek volna az egyéni autonómiák kialakulásának, a konzervativizmus, paternalizmus háttérbe szorítása révén, és — főleg — a tradicionális megoldásoktól eltérő, új utak, vállalkozások, törekvések sikere nyomán. Végül is a minták léteztek már, csak a rendszerváltozás tette őket értelmezhetetlenné és alkalmazhatatlanná.

Jegyzetek

- ¹ 1930-ban 3018 katolikus vallású, 28 izraelita és 49 más vallású személy élt Németboly közigazgatási határain belül. A belterületen azonban csupán 25 olyan egyén tartózkodott a népszámlálás idején, akik nem tartoztak sem a katolikus, sem az izraelita hitközséghez. Ugyanakkor 2078 fő vallotta magát német anyanyelvűnek, 982 fő magyarnak, 35 fő szerbnek, horvátnak vagy bunyevácnak. A helyi adatgyűjtés alapján azonban az a meggyőződése, hogy az a 14,7 %-os csökkenés, amely 1910 óta a német anyanyelvű vallók arányában bekövetkezett (1910-ben 2698 fő, az akkori népesség 81,8 %-a vallotta magát német anyanyelvűnek), nem az anyanyelvi viszonyokról informál bennünket. Föltétlenül tükrözi, hogy kb. ilyen arányban növekedett azoknak a száma, akik jól beszéltek magyarul, jóllehet anyanyelvül a német volt. Igazából azonban az identitástudat, a magyar nemzethez való tartozás tudatos megjelenése, az e tekintetben bekövetkezett változás hatása húzódik meg e számok mögött. Ugyanezt fejezi ki az 1930 és 1941 közötti 5,3 %-os növekedés a német anyanyelvű vallók arányában. (Ekkor 3085 fő közül 2290 német anyanyelvű lakost írtak össze.)
- ² Bolyban még a szegény eredetű új betelepülők is „másként viselkedtek”, mint a környező településeken, amelyben bizonyára igen nagy szerepet játszott a zaklatottságában is kontrollképes helyi közösség. A környékbeli falvakhoz képest itt lényegesen kisebb volt az olyan családok aránya, akik miután fölélték egy vagy több parasztporta javait, továbbálltak. Az erre vonatkozó felmérés szerint a 40-es évek végén 443 Bolyban lakó férfi családfő közül 90,5 % maradt a faluban. A Bihar megyéből érkezett 26 családfő közül például mindössze egy költözött Pécsre. Az asszonyok közül is egy fő távozott. A második generációban a teljes vizsgált populációban (706 fő) 67,6 % a nem költözők aránya a férfiaknál, és 66,3 % a nőknél (674 főből). A bihari eredetű, második generációs férfiaknál 61,5 %, a nőknél 68,0 % a megfelelő arány, a férfiak közül tehát valamivel többen költöztek el az átlagnál, a nők közül valamivel kevesebben, az eltérés azonban egyik esetben sem számottevő. Forrás: saját gyűjtés.
- ³ Németbolyban 1890-ben 3045 fő lakott (jelenlévő népesség). A mai közigazgatási körzetéhez tartozó 5 község (Borjád, Kisbudmér, Nagybudmér, Pócsa, Ráctöttös) átlagos lakosságszáma ugyanakkor 707 fő volt. 1930-ban 3107 fő lakott Németbolyban, és 612 fő volt a környező községek átlagos lakosságszáma.
- ⁴ Tekintettel a háború utáni zűrzavaros politikai helyzetre, az utolsó képviselőtestület is két ciklusban működött, de a Historica Domus tanúsága szerint arra máskor is volt példa, hogy egy bíró hat évig hivatalában maradt. 1931-ben jegyezte be a plébános: „Ez évben igen élénk hatást váltott ki a pol. községben a bíróválasztás, melynek hullámai ... lassan ülték el. A főjellel szemben Hauptmann Ferenc most már másodszor lett bíró. Igaz, derék polgár, aki a község érdekeit tűzön-vízen képviseli. A nehéz gazdasági krízis közepette hatalmas inszégakció indult a nyomor enyhítésére.”
- ⁵ Németh, 161, 122. o.
- ⁶ Németh, 241. o.
- ⁷ Az első-második osztályosoké volt a „Kisdő Jézus Társaság”; az ő szalaguk rózsaszín volt. A harmadik-negyedik osztályosoké az „Őrő Angyal Társaság”-ba tartoztak, s lila szalagjuk volt, az ötödik-hatodikosok piros szalagot viseltek a ruhájukra tűzve, s társaságuk neve: „Őrangyal Társaság”. Sárga szalag volt az iskolából frissen kimaradt lányok „Eucharisztikus Társaság”-ának a jele, zöld az „Esdő Mária Társaság”-belieké és világoskék a „Mária Társaság” tagjaié — ők voltak a 16-17-18 évesek.
- ⁸ Ezekről Németh Béla és Kubinyi Elek is említést tesz. Ld. Németh 1900, Sonkoly 1988.
- ⁹ Az Ipartestület iratanyagát az egyik bolyi kisiparos, Reisz János mentette meg. 1950-ben, a feloszlatakor eldugta a könyveket és az íveket, s csak jó 20 évvel később, a konszolidáció biztos tudatában vette őket újra elő.
- ¹⁰ Forrás: Schlinghoffer Miklós építőmester feljegyzései (Zoltai Jánosné tulajdona).
- ¹¹ Németh, 168-171. o.
- ¹² „Öregapám szülei békási cselédek voltak. Mikor önálló lett 1871-ben, elment az öregapám a Sziebert családhoz, aki egy gazdag család volt, és azt mondta: „Sziebert úr, én önálló lettem, ha kaphatnék 500 korona kölcsönt!” Azt mondta erre neki az a dúsgazdag ember: „Maga olyan rendes, becsületes ember, hogy adok magának 5000 koronát.” És öregapám elfogadta, és egykettőre a többi iparosokon, akik mondjuk gazdag polgárlányokat vettek el, azokon túltett.”
- ¹³ „Volt itt két zsidó, az mindig azt mondta az én édesanyámnak: „Fűrészné, maga rosszabb, mint hat zsidó”. Egy egyszerű 6 elemis parasztlány volt az édesanyám. Az fölment 1916-ban Pestre, mert benzinmotorunk volt és nem lehetett benzint kapni. Volt két fonott kosarunk, azt becsomagolta zsírral, liszttel, sonkával, szalámmal, a létező mindennel. Jön a fiákeres, fiatal ember volt, megfogja, azt mondja: „Fűrészné, mi van ebben? Terméskő?” Elment egy horvátországi benzinlerakat budapesti képviselőjéhez. Megkérdezte a portást, hol lakik a vezérigazgató. Megadta neki a címét, beült egy fiákerbe és elment a vezérigazgató lakására. Bemutatkozott: „Én vagyok a Fűrészné Németbolyról. (A vezérigazgató nem tudta, ki az a Fűrészné Németbolyról, ugye.) Ezt meg ezt hoztam a vezérigazgató úrnak.” Másnap reggel az édesanyám bement a vezérigazgató irodájába. Azt mondta: „Fűrészné, őt hordó benzin

megy a maga címére, de hogy ne legyen szemrehányás, a Reisznek, a Müllernek és a Czelhánnak is küldtem két-két hordót." Édesanyám eljött haza, betettek egy hordó benzint próbaképpen. Nem megy a motor. Nem olyan keverék volt, mint ami nekünk kellett volna. Azt mondja édesanyám a háztartási alkalmazottnak: „Mári! Elmesz és hozol 2 petróleumlámpát béléll. És holnap elmész haza és akkor jössz vissza, amikor akarsz. Nem kell neked itt lenni este hétkor.” A lány elment, meggyújtotta az édesanyám a petróleumlámpát, kiég az egész. Meggyújtja még egyszer, este nyolcig megint kiég az egész, nem robban. Azt mondta erre az anyám a munkásoknak: „Holnap mindenki jöjjön el a petróleum kannájával és kap egy kanna petróleumot.” Ezek a munkások vagy egy iparosnál vagy egy parasztnál laktak, otthon meggyújtották a petróleumlámpát, s a házigazdák megkérdezték: „Honnan van ez?” „A Fűrésznétől.” Közben jött a műmalmos: „Fűrészné, magának állítólag van benzine.” Egy korona volt akkor a benzin, s az 10 koronát ígért érte. Elfogadta az anyám, az nem volt szívбайos. Én nem fogadtam el soha, hiába ígértek a fonálért feketén többet. ... Akkor 1918-ban vett az édesanyám Babarc határában 58.000 négyszögöl földet.”

¹⁴ A piacok kiépítése csak részben történt egyszerű és békés úton, egy kefékkel is ügyőnkölő utazó segítségével. A konkurensok kiszorítása éppőgy fontos szerepet játszott, méghozzá a legfontosabb gőcponokban, Pécssett, Bajján, Bátaszéken.

¹⁵ Jól szemlélteti ezt az a levél, amelyet 1942. november 3-án Fűrés József írt Horváth István alispánnak.

Méltóságos Uram!

Baranya vármegye szegény sorsú magyar gyerekeinek téli ruha segítőyezésére a fronton lévő társam és a magam nevében felajánlok 110-110 pár egységes fonálból készült jégzoknit.

Tisztelettel kérem közölni, hogy az árut hova szállítsam. Arra kérem Méltóságodat, hogy ha ezen felajánlás a napilapba kerülne, úgy név nélkül kérem betenni.

Alázatos tisztelettel:
Fűrés József

¹⁶ Ahhoz, hogy egészen pontos adatokat lehessen mondani, még további kutatásra volna szükség, mert néhány családnak nem él ma a faluban leszármazottja, s igen nehézkes így (szomszédok, jó ismerősök, munkásaik visszaemlékezései alapján) csoportokba sorolni őket.

¹⁷ Tudomásom szerint cselédlányt az alábbi családok tartottak: König (szítás), Göller (földműves) Arnold (hentes), Dr. Schneider (orvos), Dr. Róth (orvos), Keszler (sajtmester), Dr. Kutas (orvos), Kresz (kereskedő), Hirman (pék), Beck (kereskedő), Fűrész (gyapjúfonó), Járomi (gyapjúfonó), Csikos (gyapjúfonó), Dr. Guth (orvos), Guth (kereskedő), Elm (kereskedő), Schneider (asztalos), Eőry (patikus), Czelhan (asztalos), Maninger (uradalmi intéző), Piry (uradalmi számtartó).

¹⁸ Négy-öt módos iparos családnak Pécssett is volt háztulajdona, amelyet bérbe adtak. De Fűrészek pl. Bólyon vettek több házat, hogy alkalomadtán a munkásaiknak bérlakást is tudjanak adni, vagy ha az üzem fejlesztése úgy kívánna, fel tudják ilyen célra használni őket.

¹⁹ „Mentem a körúton és volt egy Sugár és Barna nevű üzlet. Ez egy rövidáru és rőfős kereskedő volt. Kint a kirakatban megláttam egy zöld árnyalatú inget és egy zöld krepdesin nyakkendőt, sötétebb zöld lencse nagyságú pöttyökkel rajta. Bementem, kértem azt a zöld inget, ... látok egy szövetet, mondom: „Mutassa csak meg!” Angol szövet volt. „Mennyibe kerül?” „Hatvan pengő.” „Hatvan pengő?” (Negyven pengő volt Mohácson a Káldornár egy tropikál ruha készen csináltatva méretre!) Mondom a főnöknek vagy a segédnek, hogy most vettem a Senglernél (Váci u.) negyven pengőért két ruhát, angol szövetet. Azt mondja: „Uram, ebből ha vesz, csak 50 lesz az országban, mert évente 50 ruhára valótl kapunk egy kis angol gyárból. És ezt csak mi kapjuk. Magyarországon nincs még valakinek ilyen ruhája.” Mert minden öltöny más mintájú volt. A Petőfi Sándor utcában az Egyetem templommal szemben volt egy Kovács nevű cipős. (A Ferenciek templomával szemben.) Elmentem oda, vettem egy pár cipőt 42 pengőért, fekete. ... Hazajövök, kérdezi a húgom: „Mennyibe került?” Mondom: „26 pengő.” „Bolond vagy, a Sugár és Barnánál 16-ért kapsz egy ... Sevrót!” „Angol szövetruhája minden embernek volt a Kaszinóban. Csak mondjuk az a minta speciel.”

²⁰ Az idézőjelek csupán azt jelzik, hogy ez volt a megszólító terminus.

²¹ A Fűrész testvérekkel sohasem fordult elő például, hogy ne együtt mentek volna valamelyik vendéglőbe vasárnap délutánonként, ahol legtöbbször egy-egy zőnapörköllet s egy-egy korsó sőrt fogyasztottak.

²² „A mi pincetársaságunk volt a 'keddisták'. Egy írrok, két szaktársam, a főjegyző, egy tanárember, egy segédjegyző és két malomellenőr volt benne. Minden kedden mentünk a pincébe. Hozta mindenki a vacsoráját, bor volt, s mehetett a duma.” (Fűrés József)

- ²³ A Fűrész gyerekek nagy nehezen tudták a középiskolát is elvégezni — arra utaló nyilvánvaló jelekkel, hogy az alapvető ok a papa „kulák, kizsákmányoló” bélyegzettsége volt. De aki eljutott az egyetemre vagy főiskolára, az sem volt biztonságban — a Közgazdasági Egyetemen vörösdiploma várományos Zoltai Józsefet pl. az utolsó évben távolították el az egyetemről az ötvenes évek elején, mert nem volt hajlandó megtagadni vallását.
- ²⁴ 1932-től könyvelő dolgozott a Fűrész Testvérek cégnél, s az általa vezetett üzleti könyvek természetesen magyar nyelvűek.
- ²⁵ Fűrész Viktor 1942-ben írta egy tábori levelezőlapra az alábbi sorokat, amelyekből szinte kihallatszik az általa beszélt magyar nyelv.

Kedves Józsi!

Teirtál márnem vónult besenki az üzemből, akkór teljesen mehet az üzem. Légy szives Józsi tetöbször begyősz Pécsre vegyél nekem egy önműkötő borotva készletet 50 dr penkével és szappan hozzá a mihozával. Meriten kevés borbélyvan és minten másnap mekkel borotválkózni, a tisztasákvékett gyobban, mintothon... légy szives és külsztnekemel, Meren aszthiszem lehet akkár mikkor külteni mereznem élelem Az Annusnak írtam hogy monja mek neket teén neketis megíróm. Akkór ... szépen tolkoszkatok bár csakénis othonlennék tenem lehet. Mintenkit üdvözölök. Sokszor Csókól: Viktor

S jól érzékelteti a nyelvi és íráskészség különbségét a válaszlevél:

Kedves Viktor!

Lapodat megkaptam. Örülök, hogy még jól vagy és csak nézd, hogy egészségesen haza kerülj. A papát vett egy borotva készüléket Elm Dezsónél, amit el is küldtek már. — Bizonyára már meg is kaptad. Az üzem még megy. Jelenleg mind a két fonoda megy néhány napig, aztán az öreg megint leáll. Gyapjút nagyon keveset kapunk. — Rongyot kaptunk eddig elég szép mennyiségben és azért tudunk még dolgozni. Itthon mindenki jól van még. —

A viszontlátásig minnyájan sokszor csókolkunk. —

Józsi

- ²⁶ A leány később még jobb partit csinált — ha lehet egyáltalán ilyet mondani —, mert egy bognármester ügyvédnek tanult fiához ment feleségül, aki Budapesten praktizált. Az ügyvéd fivére Németbolyon volt módos kékkfestő mester.
- ²⁷ Az elhagyott mohácsi leány, akivel véletlenül találkoztam a szomszéd községben folytatott kutatásaim során, 60 évvel a történetek után úgy ítélte, hogy a fiatalúr hűtlensége mögött nagyon is racionális tények húzódtak meg, gyanús egybeesés volt ugyanis az udvarló elmaradása és a leány édesapjának csödbe jutása között. Fűrész József meglehetősen sokáig, hat évig várt az esküvőre, mert Kászdorf Károly igazgató tanító úr csak tanítói oklevéllel a zsebében engedte leányát férjhez menni. Egyébként Kászdorf Károly igazgató tanító nem lelkesedett a gazdag iparos vőért. A rossznyelvek szerint azért, mert a fiatalúr bizony kicsapongásairól is híres volt, Fűrész úr azonban nejével együtt úgy tudja, hogy egy bizonyos „lehányt képu” tömzsi tanítónak szánta a lányát. (A jelző természetesen a riválistól származik.)
- ²⁸ Dlusztus Antalék a családfőnek szánt német szaklapon túl járattak egy német nyelvű, havonként megjelenő képeslapot, a Stadt Gottest, amelyet a család minden tagja olvasott, egy Rafael című képeslapot a fiúknak, s egy Schutzensel nevezetűt a kicsiknek, amelyben mesék voltak, a „Mónika” című képes újságot pedig a nagylányok és az édesanya olvasták.
- ²⁹ Jellemző, hogy a család egyik Pécssett élő jogász tagja kezdeményezésére összeállították a familia családfáját a 18. század végéig visszamenően. A családi krónika szerint 3 Dlusztus testvér indult el Morvaországba a 18-19. század fordulóján. Közülük ketten Németbolyban telepedtek le, ők azok (Anton és Johannes), akik bőrfeldolgozással foglalkoztak, és felvették 1822-ben a varró céhbe. A harmadik testvér Horvátországba vándorolt tovább, s a feltevések szerint az ő unokája lehetett az a Dlusztus Ljuboje, akit a Révai Nagylexikon 5. kötetének 626. oldala az 1912. évi kiadásban úgy említ, mint horvát pedagógust és költőt. (A Dlusztus család 300 éve. 6. o.) A Bolyban maradt testvérek leszármazottai az I. világháború után indultak el ezen az úton, és — mint a családi krónika írója büszkén megjegyezte a 7. lapon —, „1977-ben mintegy 20 fő egyetemi, 40 fő felsőfokú képzéssel rendelkezik: orvos, jogász, teológus, bölcsész, műszaki, illetve pedagógus vagy technikus”. Néhai Rózsás Józsefné (1919-1984) arra a kérdésre, hogy ki volt az a családban, aki a tudóspályák felé irányította a gyerekeket, így válaszolt: „... szüleim mind a ketten, mert már édesapám is tanulni akart, de akkor olyan viszonyok voltak, hogy nem tanulhatott, meg hát egyetlen gyerek volt, négy leánytestvére kiskorában meghalt... Ő volt az egyetlen fiú a családban, s akkor az természetes volt, hogy őneki az apja mesterségét kell megtanulnia. Hát nálunk is volt egy ilyen vita a legkisebb fiúval, a Mátyással, mert (édesapám azt akarta), hogy azt tanulja meg (a kádár szakmát). Ő meg azt mondta, hogy megtanulom, de előbb

leérettsgizek. És hát akkor nagyon nehezen tudtuk (taníttatni), mert jogot tanult az egyik, a másik Szegeden járt egyetemre, ő Pécsen volt az egyik nagynéninknél, aki kevés pénzért el tudta látni. ... lehetett volna elhelyezkedni a jezsuitáknál, vagy hát ők a ciszterekhez jártak, de ... annyi pénzt édesapám nem tudott keresni, hogy kollégiumot tudjon fizetni. ... Hát, amikor leérettsgizett — ő mindig fizikus akart lenni —, egyszer hazajött és azt mondta, hogy pap lesz. És hát így pap lett. ... Elég az hozzá, hogy novíciátusba került, és így került aztán Rómába. ... a műhely az édesapám egészen a haláláig folytatta. 80 éves volt, amikor meghalt. ... ő sokakat tanított, mindig volt nála inas, és akkor ezek úgy visszasegítettek neki, mikor idős lett."

³⁰ A következő történet ugyan egy másik nevezetes "mulatóhelyen" játszódott, de több szempontból is tanulságos: "Mondom a hűgomnak: Ide figyelj! Volt egy nagy bőrdő, azt becsomagolta, tiszta angol ruha, féhérnemű, minden, mondom az anyátok hétszentségét, elmegyek a Magyar utcába. Ott volt a kupi. Elmegyek oda, így felöltözve, nem egy csúnya gyerek voltam, jó ruha, elegáns, minden, benyitom az ajtót, a kurvanénik éppen sminkölték egymást, be se csukva az ajtót, azt kérdezi: na fiacskám, mi újság van vidéken? Úgy elszégyeltem magamat, én cepelem azt a nagy bőrdőndöt a jó ruhákkal és egyből a pófamba olvassák, hogy „mi újság van vidéken ...” Volt egy pesti haverom, megkérdeztem tőle, hogy honnan tudták ezek, hogy vidékről vagyok. Hát, azt mondja, onnan, hogy pesti ember józanul este nyolckor nem megy kupiba csak éjfél körül, amikor már félig be van rúgva."

³¹ Hogy mennyire betartotta a takarékoság követelményeit Fűrész József, számtalan példát írhatnék például az étkezésről, a papírfelhasználásról, a villannyal való takarékoskodásról úgy saját üzemében, mint a Temaforg vállalatnál, ahol főművezetőként is ő volt az állandó lámpaoltogató, mert nem bírta elnézni a pocskékolást. Takarékos szemléletnek számomra egyik legkedvesebb — nyilván, mert személyes — dokumentuma akkor született, amikor kértem őt, hogy küldjön el bizonyos fényképet, hogy közölhessük őket. Nem tudtam pontosan a fényképek méreteit, ezért nem a legkisebb borítéktípust küldtem el neki felbélyegezve, hogy a képeket csak bele kelljen csúsztatnia a borítékba, s ne legyenek kiadásai, bár tudtam, hogy ez nem fog neki tetszeni. A következő válaszelevelet kaptam: „... Nem vagy bent ebben az MSZMP-ben? Tiszta pocskékolás. Nagy boríték, express, ami egy 5 Ft-os borítékban odaért volna, ahová kell. Bélyeget nekem ne küldjél. Holnap kapok nyugdíjat és meg tudom venni a bélyeget is. ..."

³² Amiről volt inasa és segédje számolt be.

³³ Jellemzőnek tartom, hogy ki kire figyelt, milyen életmódot tartott követendőnek, és milyet vetett el. Fűrész József például Piry számtartóék étkezési szokásait éppúgy számon tartotta, mint az őt közelítő vagyoni helyzetű szakátársát. Igazi példaképei a magukat semmiből felverekedő kapitalista nagyvállalkozók voltak, így a simontornyai börgyár tulajdonosa is. „Amikor megvolt még az üzemem, tekintve hogy sok bőrtalppal dolgoztam és gypjúval, járatтам a textilipari újságot és a bőr szaklapot. Ebben olvastam, hogy Simontornyán volt egy hercegi uradalom, ahol szintén időközönként vágtak egy marhát a dolgozók részére szétosztva. Ástak egy gödröt és a marhabőrt elásták. Az öreg Szrit egy handli zsidó, bement az uradalmi igazgatóhoz, és azt mondta, hogy ezt a bőrt adják neki, és adjanak egy kocsifésért. Azt mondták mit akar? Hát abba a kocsifészerbe ások egy gödröt, azt mondja, beteszem a bőrt, kimegyek az erdőbe és szedek makkot, ami jó cserzőanyag, és 7 hónap múlva lesz egy prima talpbőr. A háború alatt az ország egyik legjobban, legszebb árut termelő börgyára volt a simontornyai. Így született ebből a handli zsidóból a híres simontornyai börgyár. Aki saját magát kizsákmányolta, gödröt ásoott, makkot szedett, vizet hozott rá, és csinált egy jó minőségű krunon talpat. Ilyen és hasonló emberek voltak ezek a rohadt kapitalisták.” (Kiemelés tőlem: K.K.)

³⁴ A hajdani Kaszinó- tagok közül csak Fűrész József él, így csak a levéltári iratok feldolgozása során nyerhetünk pontosabb adatokat. Azt tudjuk feldolgozásokból (Móro Mária Anna 1977, 184. o., Márfi Attila 1986, 204), hogy a németbolyi Kaszinó 1864-ben alakult Német Casino néven. Alapszabályát 1895-ben magyar nyelvűre módosította, akkor 38 tagja volt, 1912-ben pedig tízzel több, 48 fő.

Az 1895-ös módosított alapszabály szerint a „Németbolyi Kaszinó”-nak tagja lehetett „minden tisztességes, feddhetetlen jellemű, önálló polgár, ki magát a célból két (2) rendes egyleti tag által ajánlhatja.” (6. paragrafus) ... „A felvétel iránt a választmány ... titkos szavazattal határoz.” (7. paragrafus) „A határozat érvényességéhez az elnökön és jegyzőn kívül legalább három (3) választott választmányi tagnak jelenléte és a szavazók kétharmadának a hozzájárulása szükséges.” (8. paragrafus) A herceg jelenléte természetesen megtiszteltetésnek számított, tag volt az intéző és számtartó, a jegyző, az orvosok és a patikus, a papok és a tanítók, két zsidó nagykereskedő, két parasztember és hat iparos. Fűrész József emlékei szerint egyik parasztpolgár sem járt el a Kaszinóba, csak tagok voltak. (Valószínűsíti ezt, hogy az érintettek fiai sem tudtak arról, hogy édesapjuk járt-e Kaszinóba vagy sem.) Az alapszabály szerint „Az egyesület célja a hazafias szellem ápolása, a művelti társasélet fejlesztése, barátságos összejövetelek által a kellemes szórakozás és olvasás”. (2. paragrafus) „Az egylet céljának megfelelően annak helyiségeiben minden politikai pártoskodás és törvényileg meg nem engedett játék tilos; netán sorshúzócsak rendezését vagy bármily alírási ívek köröztetését is egyedül a választmány engedélyezi.” (3. paragrafus) „Az egylet, a tagok szellemi üdülése céljából, rendelkezése alá bocsátja könyvtárát; járat irodalmi, gazdasági és politikai lapokat; barátságos estélyeket, szórakoztatásokat és táncvigalmakat rendez, valamint tanulságos mulattatós felolvasásokat tart.” (4. paragrafus) Érdemes a Németbolyi Kaszinó alapszabályainak ezt a négy paragrafusát összevetni a „Siklósi Casinó és Olvasóegy-

let" 1860-ban megfogalmazott szabályzatának megfelelő paragrafusaival. Eszerint utóbbi „rendes” tagja lehetett „minden feddhetetlen jellemű, önálló, kellő műveltséggel bíró egyén, ki egy *rendes* tag ajánlata folytán a bizonyítvány által felvétetik és nevének az egyesületi főkönyvbe történt aláírása által magát az alapszabályok megtartására kötelezvé az meghatározott tagdíjt befizeti.” (4. paragrafus) „Az egyesület célja: a *hazafias és szabadelvű koreszmék és társadalmi műveltség fejlesztése, a megyei és járásbeli érdekek előmozdítása, végre a társadalmi élet kellemesbítése.*” (1. paragrafus) „Az egyesületi cél elérésére tisztességes és a célnak megfelelő helyiség, hol a tagok egymással háboríthatatlanul érintkezhessenek, továbbá *hírlapok, tanulságos könyvek* szolgálnak eszközül.” (2. paragrafus) (Márfi Attila, 1986. 209. o.) (Kiemelések tőlem — K. K.)

³⁵ Az 1910-ben megalakult Római Katolikus Iparoskör a házas, idősebb mestereberek egyesülete volt. A Legényegylet épületében működött, tagjai a Legényegyletben pártolótagok voltak, közülük kerültek ki a választmányi tagok, így a Legényegylet elnöksége is.

³⁶ A németbolyi Római Katolikus Legényegylet 50 éves jubileuma alkalmából felolvasott jelentése. Összeállította és felolvasta Budavári László káplán, egyleti titkár. Pécs, 1939.

³⁷ A paternalista viszonyt munkás és tulajdonos között jól tükrözi az alábbi levélváltás egy fronton lévő katoná és Fűrész úr között: Tisztelt Fűrész Úr! Tisztelettel tudatom a Fűrész Úrral, hogy még egészséges vagyok, amit viszont szívvel kívánok az egész Fűrész családnak. Hogy vannak más különben a fatalpas pacskerek mennek és vagy talán talpat sem lehet kapni. Gypajút lehet-e sokat venni. Miújság más különben oda haza az üzlet hogy meggy reményem hogy már talpas pacsker van raktáron. A nagyságos asszony és a b. család reményem, hogy ők is még egészségesek és az öreg urak mit csinálnak dolgoztatnak azt hiszem hogy önékik is sok a munka hisz most van a permetezés ideje. Tisztelt Fűrész a Dalos Úr már oda haza van már, vagy talán még Pécsváradon. A suszterok mit csinálnak és a fonoda dolgoztatnak dolgoznak hisz én is szívesen dolgoznék kösztük ha lehetne. Zárom soraimat a viszont látásig csokolok és üdvözlök mindenkit Feri

Tekintetes

Maul Ferenc honvéd,

Tábor posta szám: 220/45. 2.VII.8.

Kedves Feri!

Lapját a mai napon megkaptam. —Remélem, hogy korábban irt lapomat és a küldött 6 doboz pástétomot megkapta? — Én még itthon vagyok. — Dalos ur pedig elsején leszerelt.-Két hónapig volt Pécsváradon.-

Örülök, hogy még jo meg van és csak vigyázon magára , hogy mielőbb jóegészségben viszontlássuk.-Mi az egész családom jo megvagyunk.-

Fatalpat kapunk és legujjabban az öreg varrógéppel varjuk fel.- Egész jól megy és lényegesen gyorsabban mint kézel.- Ma délelőtt felvart a Nándor 4o párat.-Sándor elment Bajára a láda gyárba dolgozni, mert az orvosok szerint nem tesz jó néki ha ül és most egy állo munkát vállalt.-

A Wirtman Jóska irt egy levelet a Stelzammer Józsinnak.-Együt van Telkes, Fischer és egyik Mork fiuval.-Azt irta, hogy megegyeszer szeretne otthon lenni.-

Ha esetleg valamire szüksége van amit a felesége nem tud küldeni írjon nekem és ha van küldök.-Összes munkás társai és én sokszor üdvözlök.

³⁸ Szegény Elm (Élő) Márta néhány héttel azután, hogy elkezdte írni „kedves naplóját”, agyhártyagyulladásban meghalt. Élőké kereskedők voltak, a módos iparossághoz tartoztak, ha nem is a leggazdagabbak közé. Mégis három dolog keserítette az 1946-ban 17 éves leánya napjait: a legnagyobb fájdalma az volt, hogy mivel ő volt a legidősebb lány, nem tanulhatott tovább, hanem a boltban kellett dolgoznia. A másik, hogy a család gúnyosan nyilatkozott a zongorázásról, mert akkor néhány fiatalat már taníttattak zongorára. A harmadik a báli ruha-ügy volt, hogy tudniillik nem volt pénz új báli ruhára Élőknél, miközben a „Csikós Emmus” gyönyörű új ruhát varratott. (A napló Zoltai Jánosné tulajdona.)

³⁹ Jubileumi Kiadvány, 13. o.

⁴⁰ A Volksbund tagok listájának másolatát a Nemzeti Bizottság iratanyaga tartalmazza. (Fűrész József tulajdona.)

⁴¹ A kékfestőnél inas, majd segéd Sárdi János, aki nagynyárádi fiú volt, csak azt érzékelte, hogy a bolyiak német tájszólása másféle volt, mint a nyárádiaké, de a parasztok és iparosok közötti különbség nem tűnt fel neki.

⁴² Zónapörkölt fogyasztása nélkül nem is volt iparos az iparos. Szegény mesterekről szólnak az alábbi idézetek: „... elmentem egyik árusunkhoz, mondom: Ide figyelj! Holnaptól kezdve 13 pengőt kapsz egy tutyíért. Nem kell Pécsre menni — 6 pengő 20 fillér volt oda-vissza a költség, nem kell elmenni a Bergmannhoz, megenni a pörköltet és 3 üveg sört meginni, itthon maradsz és dolgozol. Érted?” (Fűrész J.) „... el tudja maga azt képzelni, hogy az embernek ne legyen más vágya, mint hogy fölszabaduljon, bemelessen egy kocsmába és megegyessen egy zónapörköltet és ihasson egy sört? ...” (Kovács János)

⁴³ Forrás: Népszámlálás, 1930.

⁴⁴ "A paraszt és a paraszt-típusú társadalmak struktúrája tartalmazza a kulturális hatás és példa mozzanatát a nagyobb társadalmi rendszer „elit” és „paraszt” része között. Ez a viszony nem feltétlenül úgy írható le, mint uralkodók és alávetettek vagy kizsákmányolók és kizsákmányoltak viszonya, ámbar ezek az elemek nagy valószínűséggel jelen vannak. ... A paraszt „vidéki” és ezt tudja. A művelt ember, akinek élete részben a falusi közösségben, de részben — leginkább mentálisan — urbanizáltabb körökben zajlik, lenéz a parasztra. ... A paraszt úgy tekint magára, mint aki nem ér fel a „magas kultúrához”, de mindazonáltal olyan életvitelt folytat, amely erkölcsileg a városiaké felett áll.” (Redfield, 1969 38. o. Ford.: K.K.)

⁴⁵ Ld. erről részletesen: Silverman Sydel, Ethnographia, 1983. 89-105. o.

⁴⁶ Ld. Andrásfalvy Bertalanak a táji munkamegosztásról írott cikkét. In: Ethnographia, 1978. 231-243. o.

⁴⁷ Természetesen mindez anyakönyvi elemzéssel volna legbiztosabban igazolható, de a statisztikai adatokból is kiolvasható, mert pl. 1930-ban a népszámlálás szerint 594 „őstermelő” keresőre 663 eltartott jutott és 533 ipari keresőre 702 fő. Forrás: Népszámlálás, 1930.

⁴⁸ Egyik 65 éves adatközlőm saját generációjában hat ún. „csereházasságot” említett. Ez a kérdés természetesen csak anyakönyv vizsgálatokkal tisztázható megnyugtatóan.

⁴⁹ Valamikor a harmincas évek elején hozott a herceg Molnár Antal szerint hat svájci üszőt, amelyek közül három maradt az uradalomban, kettő bolyi és egy nagynyárádi gazdához került. Vannak olyanok is, akik szerint a svájci tehének azért adtak sok tejet, mert igen igényes volt a takarmányozásuk. Tény, hogy Bachesz János pl. az alábbi összetételű takarmánnyal etette a teheneket: kukoricaszárat, répaszeletet, takarmányrépa levelet, melaszos vizet 30-40 cm-es rétegenként raktak le, vizet adtak még hozzá 6 héten keresztül levegőtlen helyen erjedni hagyták, s azután kezdték etetni.

⁵⁰ Id. Simon Ferenc arra a kérdésre, hogyan határozott úgy, hogy inkább szolgáljon áll parasztcsaládhoz, az alábbi választ adta: "Egyszerűen. Mert az ipar nem volt érték. Olyan szegény volt az ipar, ugye, tegyük föl, több gyerekek voltak akkor. Rengeteg inasok voltak akkor itten. Gyerekek. Ugye mink gyerekek beláttunk a családok asztalára is. És kérem szépen akkor előfordult az, hogy olyan silányan tartották az inasokat, ha vidékről jött az a gyerek, akkor kosztot kellett neki adni, pedig önekik se volt sok. Hát el lehet képzelni, hogy kosztolták azt a gyereket. Nagyon szerényen. És volt az, hogy hazulról köllöttött a krumplit hozni, meg búzát hozni, meg ezt-azt, hogy a kosztot fedezze. De hát akkor annak az iparosnak is voltak gyerekei, ugye, nagy volt az asztal, és sok köllöttött neki. Mindenből. És ez nekem nem tetszett, hogy ilyeneket láttam, akkor inkább elhatároztam azt, hogy elmegyek cselédnek, meg mégis egy telt lábosból eszek, és nem amit kiporcoznak reggelenként, egy fél liter tejet, és más semmi. Én ott az asztalnál ettem ugyanúgy, mint ő — tetszik megérteni? — és *merülhettem a tálból*. De ennek az inasnak nem az volt a sorsa. Annak oda lett merítve 1-2 kanál leves vagy akármí, és akkor volt neki egy helye ahol megette." (Kiemelés tőlem: K.K.)

⁵¹ "Abban az időben, mikor én legény voltam, akkor már nemigen akartak az istállóban aludni a fiatalok. Az én apám is mindig mondta, hogy 'hogy-hogy nem akarnak az istállóban aludni? Majd én megmutatom, hogy az én fiam kint fog aludni!' De nem sikerült megmutatni neki, mert nem aludtam kint." (E. Guth József)

⁵² Kubinyi plébános naplójában számol be erről. Ld. Sonkoly, 1988. (Kézirat)

⁵³ Az ünneplő ingeket egy ezt a tevékenységet foglalkozásszerűen űző asszony vasalta a paraszt férfiak nagy része számára.

⁵⁴ Móró, 1973. 184. o.

⁵⁵ A tradicionális exkluzivitás és a paraszti öntudatot egyaránt tükrözik az alábbi sorok. „... Nem volt vita az iparosok és a földművesek között. A hentes vette a borjúkat és a disznókat, mi a ruhákat és a cipőket — ők ránk voltak szorulva. *Paraszt nem lehetett csak úgy valaki, arra születni kellett*. Ahhoz föld kellett, és azt csak a szülőktől lehetett örökölni. (Kiemelés tőlem: K.K.)

⁵⁶ Annál is kevésbé, mivel a korteskedésre 10 hold föld is ráment, amit bár fia soha nem hányt a szemére (legalábbis a család nyilvánossága előtt nem, amint azt Schneider József egyik unokája elmesélte), de a falusiak annál inkább megjegyezték. Mindazonáltal a bolyiak őt támogatták, amikor jelöltette magát. A Historica Domus egy 1931-es bejegyzése a következőképpen rögzíti a történeteket: „E kerületben a hivatalos jelölt Bleyer Jakab, egységes párti programmal. Bleyer meglehetősen népszerűtlen. Régi propaganda szavai a „Muttersprache”-ról már nem hatnak. A múlt ciklusban tapasztalt tehetetlensége — ugyanis választóinak semmit nem tudott kijárni — teljes bukásra kárhoztatták, de Bethlen miniszterelnök tartotta és rémítő erőszakoskodással mandátumhoz jutott. Vele szemben fellépett Schneider József németbolyi kisgazda, szintén egységes párti programmal. A nép hangulatára vallnak egyes epizódok — így Bleyer Németbolyban a választás estéjén „Le vele”, „Abcug” stb. kiáltással, kőzáporral és zábotjással fogadtattott. Talán jobb belátásra jutott Bleyer.”

⁵⁷ A „keddista” pincetársaságnak volt tagja a postamester is, akivel Fűrész József éveken át levelezett, miután áthelyezték Várpalotára. A levelezés központi témái a háború, a Volksbund- mozgalom (=bundások) és a bolyi közös ismerősökkel megessett sztorik voltak. Jól tükrözi a levelezőtársak közös véleményét a „bundásokról” az alábbi levél:

Kedves Pali barátom!

A szüret meg volt, 120 HLiter termett az apámnak.

A bundás társaság nagyon hallgat mostanában.-Ugyanis egy németbolyi és az összes borjádi, nagynyarádi, kisnyarádi, olasz stb. községekből a környékből bent voltak a hivatalos lapban, hogy elvesztették állampolgárságukat.-Ez már nem tetszik a pofáknak, de úgy kell nekik.-Amit főznek azt egyék meg.

⁵⁸ 1946-ban a még Bolyban maradt volt Volksbundistákat, azokat, akik az 1941-es népszámlálás alkalmával német anyanyelvűnek vallották magukat, és az SS soraiba önként jelentkezőket telepítették ki.

⁵⁹ Faulstich Egyed tudniillik egy olyan családba nősült, ahol a családfő (órászmester) felesége egy gazdag parasztcsaládból származott, és még három leánytestvére volt. Nagy szerepe volt állítólag ezeknek az asszonyoknak abban, hogy a gazdag parasztcsaládok közül ilyen nagy számban léptek be a Volksbundba.

Irodalom

Andrásfalvy B. (1978) „A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata” *Ethnographia* 2: 231-243.

A Németbolyi Kaszinó alapszabálya. Mohács, 1906.

Bácskai V. (1989) *A vállalkozók előfutárai*. Budapest: Magvető.

Bourdieu, P. (1982) *A társadalmi egyenlőtlenség újratermelődése*. Budapest: Gondolat. Budavári L. (1939) *A németbolyi Róm. Kath. Legényegylet 50 éves jubileuma alkalmából felolvasott jelentése*. Pécs.

Gunst P. (1976) „A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890-1914). (In: Gunst P. — Hoffmann T.: *A magyar mezőgazdaság a 19-20. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó): 275-400.

Hadas M. (1989) *Harcok égen és földön*. Kézirat

Hanák P. (1983) Magyarország társadalmi a századforduló idején (In: *Magyarország története 1890-1918*): 403-517.

Kövér Gy. (1982) *Iparosodás Agrárországban*. Budapest: Gondolat.

Márfi A. (1986) Baranya vármegye egyesületei (1867-1914). *Baranyai Helytörténetírás*. Pécs: 193-214.

Mohay T. (1983) *Felvidéki telepések Baranyában*. Kézirat

Móro M. A. (1977) Olvasóegyletek és népkönyvtárak Baranyában 1914-ig. *Baranyai Helytörténetírás*. Pécs: 169-196.

Németh, B. (1900) *Geschichte der Grossgemeinde Német-Boly*, Pécs.

Redfield, R. (1969) *Peasant Society and Culture*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Service, E. R. — Sahlins, M. D. — Wolf, E. R. (1973) *Vadászok, törzsek, parasztek*. Budapest: Kossuth.

Silverman, S. (1983) A parasztság-tanulmányok alakulása az antropológiában: a paraszt fogalma és a kultúra fogalma. *Ethnographia* 1: 89-105.

Sonkoly K. (1988) *Kubinyi Elek, bolyi plébános naplója az 1852-1885 közötti évekből* (Kézirat).

Tóth T. (1983) *A dunántúli kisteszemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Weber, M. (1967) *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Weber, M. (1979) *Gazdaságtörténet*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Weber, M. (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat.

Források

- Historica Domus. Plébániahivatal, Bóly.
- Az ETE jegyzőkönyve. Abai Ferenc tulajdona.
- Elm Márta naplója. Zoltai Jánosné tulajdona.
- Schlinghoffer Miklós munkanaplója. Zoltai Jánosné tulajdona.
- A németbólyi Róm. Kath. Ifjúsági Egylet jubileumi kiadványa. (Pécs, 1940.)
- Ipartestületi indexek.
- Fűrész József irattára: üzleti könyvek, levelezés.
- A Legényegylet és az Ifjúsági Egylet közgyűléseinek jegyzőkönyvei. Előbbit a Plébániahivatal, utóbbit Bárdos Jánosné őrzi.
- A Dlusztus család 300 éve. (Pécs, 1978.)

Statisztikai adatforrások

- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 1. rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest 1912, Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 42. kötet. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 2. rész. A népesség foglalkozása és a nagy-ipari vállalatok községenként. Budapest 1913, M.S.K. új sorozat 48. kötet.
- Az 1920. évi népszámlálás. 1. rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest 1923, M.S.K. új sorozat IV. 40. Az 1920. évi népszámlálás. 2. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest 1925, M.S.K. új sorozat 71. kötet.
- Az 1930. évi népszámlálás. 1. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Budapest 1932, M.S.K. új sorozat 83. kötet. Az 1930. évi népszámlálás. 2. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest 1934, M.S.K. új sorozat 86. kötet.
- Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok. Budapest 1947, Stephaneum nyomda 697 o.
- Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Budapest Stephaneum, M.S.K. új sorozat 99. 102. kötet 1. rész. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. 1936. 99. 1050 o.

Az alábbi személyekkel készített interjúkat használtam fel (magam készítettem az interjúkat azokkal a személyekkel, akiknek neve mögött nem szerepel monogram; Hadas Miklós, Váradai Mónika Mária és a magam nevének kezdőbetűi jelzik, hogy ki, vagy kik készítették a felhasznált többi interjút):

Abai Ferenc (K.K., V.M.M.), Abai Ferencné, Bachesz Antal, Bárdos János, Bárdos Jánosné, Bischoff Árminné, Bosnyák Józsefné, Bulla József, Bulla Józsefné, Cséplő György, Csikós Károlyné (H.M.), néh. Edelmann Józsefné, Fögler Jánosné, Fűrész József (H.M., K.K.), Ifj. Fűrész József, Gajdos Ferenc, Gajdos Ferencné, Gajdos Gyula, Gajdos Gyuláné, Guth József, E. Guth József, néh. Huba Gyula (H.M.) Húsvét Márton (H.M., K.K.) Kászdorf Gyuláné, Kovács János, Körözi Éva, Magyar János, Mausz Mihály, Metzinger Antalné, özv. Mihályi Istvánné (V.N.M., K.K.), Molnár Antal, Molnár Kálmánné (H.M. K.K.), Morvai Gyula (H.M., K.K.), Morvai József, Nagy Józsefné, Nagy Zsigmondné, Neidhardt Ádám, Neidhardt Ádámné, Neidhardt Rozika, ifj. Rózsás József, Rózsás Józsefné, néh. id. Rózsás Józsefné, Sárdi János, Sárkány Attila, id. Simon Ferenc, ifj. Simon Ferenc, Simon Ferencné, Szilas Károly (H.M.), Trischler Ferenc, Trischler József, Vajta Pálné (V.M.M.), Várkonyi Antal (V.M.M.), Wehring János, Werner József, Witzl Frigyes, Zoltai János, Zoltai Jánosné.

Elődök és utódok

A gyermekes fiatal házaspár Schlinghoffer Miklós (szül. 1883) építőmestert ábrázolja családjá körében. Öltözéke elegáns, fehér keményített állógallért, nyakkendőt visel. A kép kb. 1912-ben készült. A jobb felső képen (3.) Schlinghoffer Miklós szülei láthatók kb. 1910-ben. Édesapja kőműves volt, édesanyja parasztlány. A férfi viseletében a legfontosabb jegyek mutatják, hogy iparos ember hordja őket (magas kalap, csokornyakkendő), de az öltöny fazonja nem különböztethető meg — legalábbis így képről — a parasztviselettől. Feleségének ruházata azt is jelzi, hogy az ő korosztályukban nem jelentett még azonnali kivetkőzést az iparossal kötött házasság. A felső sorú képek a fiatalasszony szüleit ábrázolják kb. ugyanebből az időből; ők birtokos (40 holdas) parasztok voltak.

Lányok, asszonyok

Az 1. képen leánybarátok álltak a fényképezőgép elé a huszas évek elején: egyikük parasztlány, másikuk édesapja iparos ember, aki nem tartozott a módos iparosok körébe. Annál inkább módos volt a 2. képen látható elegáns fiatalasszony (a kép kb. 1910-ben készült), akinek édesapja képfestő, férje kereskedő volt. Ő városi divat szerint öltözött, miként a 3. képen látható fiatal leány is. A kép azt a pillanatot örökíti meg, amikor 1942-ben az iskolába indult: egy budapesti leánynevelő intézetbe.

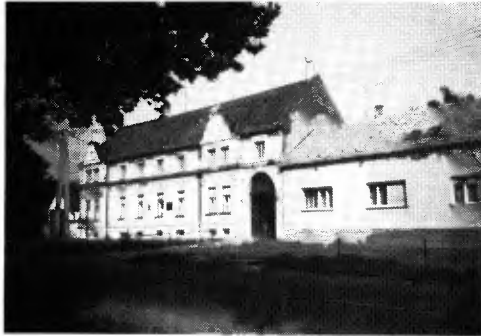
Esküvők

Paraszti párokat ábrázolnak a felső sor fotói, előkelő iparos párt az alattuk lévő kép. Hihetnénk: az első kép előbb készült, mint a második, de nem így van. Mindkettő a huszas évek végén kötött házasságot örökít meg, s módosságban sem volt különbség a két család között. A férfiak viseletében nincs is eltérés, de a 2. kép mutatja, hogy ekkortájt már voltak olyan parasztlányok, akik városi divat szerint választották ki esküvői ruhájukat. A 3. kép 1936-ban készült, a leggazdagabb iparos: Fűrész József esküvőjén. Látszik, hogy az ő családjában is több ágon találunk paraszt elődöket: mind a vőlegény, mind a menyasszony édesanyja parasztházból származik.

Parasztcsalád

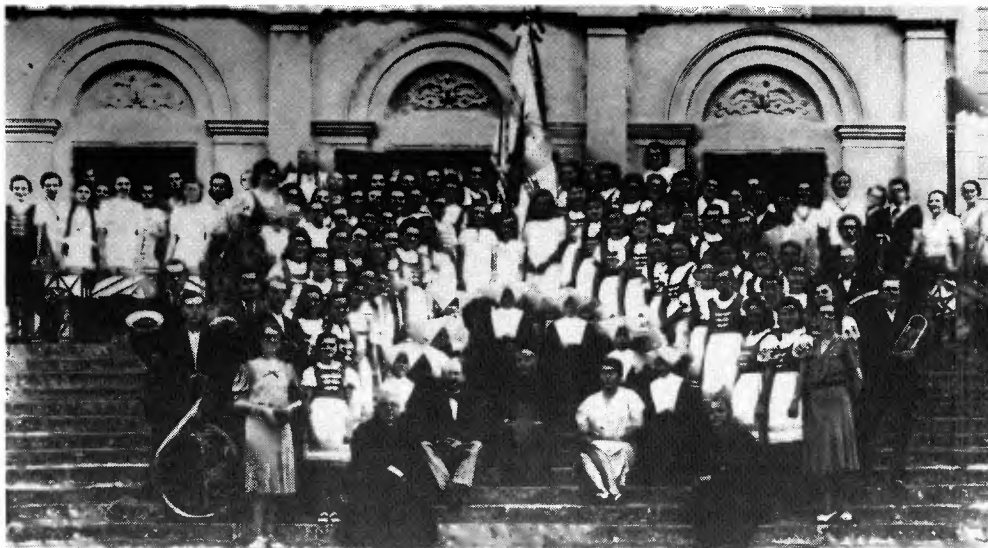
A képen látható parasztcsalád nagynyárádi, de a történet, amelyet a kép megörökített, bólyi is lehetett volna. A szülők egy parasztbirtokkal rendelkeztek, s mert két gyermekük volt, az egyiket tanulni engedték: a legényke a pécsi Pius gimnázium legjobb tanulója volt a maga évfolyamán. Sajnos meghalt a birtok örökösének szánt testvér, így a fiúcskának haza kellett jönnie, sem a maga sem tanárai kérése nem befolyásolhatta a szülők döntését.

Házak

Az 1. képen látható épület egy zsidó származású földbirtokos gabona- és lókereskedő család tulajdonában állt. 1989 decemberéig a 2. képen megörökített házban lakott a volt főjegyző, s a mellette álló, mára már elbontott épület egy pékmester háza volt. A Fő utca egyik jellegzetes paraszt-polgár épületét ábrázolja a 3. kép. és Fűrész József módos iparosát a 4. fotó.

Fürész József gyapjúfonó és kötő üzemének udvarán készült az 1. kép. A fiatal úr akkor még csak az üzem várományos örököse volt, maga is munkásruhában látható (álló sor, jobbról a harmadik, magas fiatalember). Kb. ugyanakkor, a harmincas években készült a második kép: Schmidt István asztalosmester családjával, a segédekkel és tanoncokkal. A kép a familiaritást sugallja, amely az üzem dolgozóinak és a háztartás tagjainak viszonyát áthatotta.

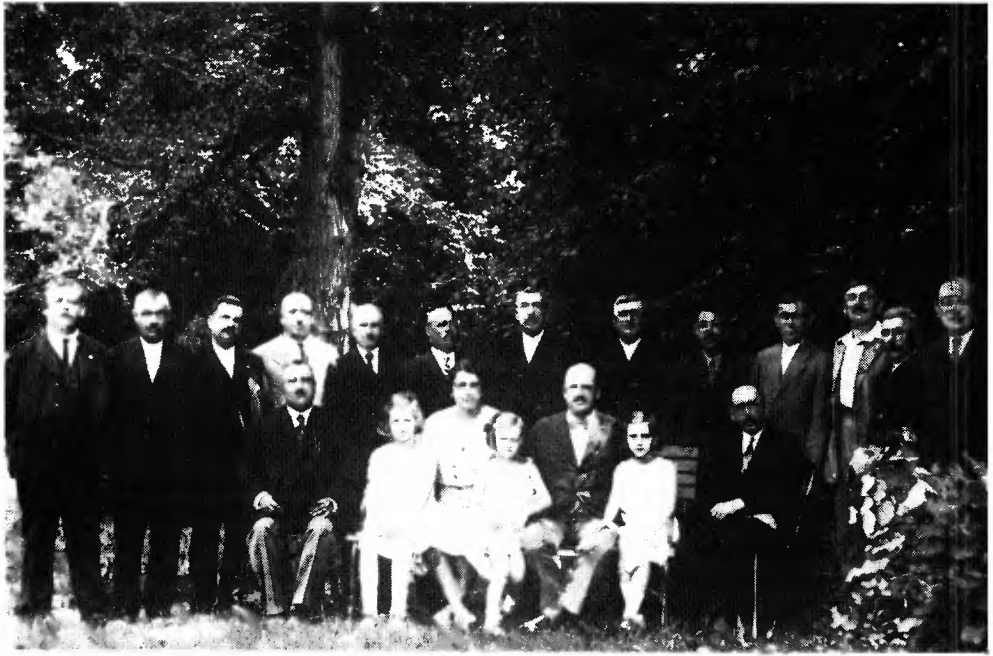

Testületek

A Mária Lányok Társaság zászlóavatásán készült az első kép 1942-ben. A herceg-lányok állnak a zászló alatt, ők voltak a zászlóanyák. A kép előterében a hercegi pár látható. A Mária Lányok ruházata a többségnél magyaros stílusú „egyenruha”, amelyet parasztiok és iparoslányok egyaránt viseltek. 1947-ben örökölte meg a falu fiatalságát

a 2. kép, amint egy Mária-szobor felavatására vonulnak zászlóik alatt. Elöl a Mária lányok, utánuk a Legényegylet fiataljai, majd az Ifjúsági Egylet következett. A harmincas évek közepének képviselőtestületét ábrázolja a harmadik kép. Akkor éppen Hauptmann Ferenc földműves volt a bíró, az ülő sorban balról a harmadik, bal oldalán Schlinghoffer Miklós építőmester, jobb oldalán Hirmann Márton főjegyző, aki egy helyi pék családból származik. (Ma is él.) A parasz-
 tok és iparosok képviselői kétséget kizáróan felismerhetők a nyakkendő megléte vagy hiánya alapján.

Rekruták

Azonos évben születetteket örökítenek meg e képek. Az első a herceget, amikor 50 éves volt 1942-ben, a második az 1887-ben születetteket ábrázolja sorozás előtt. Ezen a képen a fejviseletre érdemes odafigyelni: jól látható rajta a parasztlegények alacsony, kerek kalapja. Két diákot örökített meg a kép: az egyik balról a 4. az álló sorban csokornyak-

ken lőben és sapkában, a másik balról a 3. az ülő sorban: ő nem sapkát, hanem városias kalapot visel. A harmadik szövegén sorozás előtti kép 1939-ből, amelyet a Legényegyletben fotóztak. A terem felirata ugyanaz, mint az egyleti zászlóé: Isten áldja a tisztos ipart. (Az Ifjúsági Egleletben a zászló felirata: Isten áldja kezünk munkáját.)

Pincetársaságok

Idős „úriemberek” évtizedek óta működő pincetársaságát örököltette meg az első kép 1972-ben, tarokkparti közben. Volt közöttük tanár és jogászember, a kép jobb sarkában Fűrész József ül. Középkorú iparos mestereket ábrázol a második kép a harmincas években, és fiatal parasztfiúkat kb. ugyanabban az időben a harmadik.

THE BASIC FEATURES OF LOCAL SOCIETY IN NÉMETBÓLY BETWEEN THE TWO WORLD WARS. A SOCIO-HISTORICAL OUTLINE

KATALIN KOVÁCS

The present paper describes the most important characteristic features of local society in a (local) central village in Baranya county between the two World Wars. That time the village was called Németbóly, and it is Bóly today.

The two, probably interconnected, most important features of its local society to be mentioned: the exceptionally high level of bourgeois development and social organization. The latter took form mostly in organizations initiated from the „top” and the control of associations also remained in the hands of the local élite (priests, teachers, „the elderly” or „the authorities”), nevertheless they still had a fundamental role in consciousness-formation. The associations of both peasant and artisan youth were characterized by „upward levelling”, at least as far as the appearance, clothing and behaviour were concerned, and thereby they indeed did play the role of „social group formation”: the rules were obligatory for everyone, the officials were elected by secret vote, clothing standards facilitated to hide financial differentials, and all this raised the self-esteem of the members of associations.

Organizations operated by and for *men* reflected an almost balanced and symmetric structure along three axes: profession, age and authority. Thus e.g. the youth associations of artisan and peasant bourgeois, who represented roughly similar proportions in the community, operated so that they were linked to the organizations of adults via their supporting members and the leaders elected from among them. Peasants and artisans could delegate the same number of members to the communal corporation. There has been also an informal form of social meetings, which is still lively nowadays, the „wine-cellar club”. 6-8 men, usually of the same age, formed these clubs, who spent an evening a week together talking, singing, playing cards, and of course, drinking wine, in one of the wine-cellars in the outskirts of the village.

Girls from age 6 to 18 were supervised by the Sisters of Mercy who organized their spending the leisure time as it was thought to be the most proper, most useful and most beautiful, grouping them into six „societies” by age. Taking into account the symmetric arrangement of various informal groups, associations and clubs—organized from the top or self-organized—by their members’ sex, we can find a major asymmetry to the men’s benefit, since *married women* had no organized social life at all.

Members to associations were accepted regardless of their wealth differentials, on the basis of their status defined by occupation alone. This stood for the richest artisan and peasant bourgeois, too, who could also be members of the casino, which “consecrated” the order of the rich, if this was in line with, or even desirable for, the individual taste and family aspirations for the future. The „order of the rich” also included wealthy artisan bourgeois of Németbóly who claimed the title of „gentleman” besides their status in economic life *acquired on the market*, or in a wider sense: who claimed a *social prestige being in harmony with their fortune*.

The „order of the rich” was therefore a relatively open formation based on lifestyle and prestige, it was organized *besides* class status, while the other, the *peasantry*, which preserved feudal features as *reminiscent of the past*, formed a closed society, their members being linked together much more by an *admitted lifestyle* than a desired one. This lifestyle places work and austerity in its focus, which could only be accepted with a peasant sense of vocation, but its fruits were incontestable: the widest stratum of peasant society in Németbóly was made of well-to-do farmers having 30-70 acres of land.

The bourgeois values of hard-work and austerity were the ordering values of not only the peasants’ but also the artisan bourgeois’ lifestyle, and it was thanks to the overall prevalence of these values that the level of bourgeois development in Németbóly was relatively high when compared to its usual level in Hungarian villages between the two World Wars. All this is obviously not independent of the fact that it is about a *settled German Catholic* community in which the „settlers’ ethos”, having the above values in its very centre, was a long affecting factor. The relatively balanced division of labour between men and women also characterizing other German settlers’ communities much more than any other ethnic groups, and the production structure going beyond the limited local market, fitting in directly a wider circulation system, also contributed to the formation and christallization of a bourgeois-type structure of production and consumption.

The dominance of autonomous households and firms, the wide spectrum of self-reliant organizations and social groupings were the attractive features of the local society in Németbóly between the two World Wars because they represented sings of an advanced stage of bourgeois development. At the same time, eternal loyalty to superiors, anti-liberalism, an overall prevalence of the principle of authority and paternalism saturating all contacts and relationships, as well as the related *relative scarcity* of autonomous personalities, were undoubtedly also present in the local society of Németbóly of the time. And since the war and then fourty years intervened, one cannot tell what would have happened if... , one can only hope that the previous features have become more marked while the latters have reduced in number.

Transl. E. Daróczy